

Toplumsal Kalkınmada Bilginin ve Kültürün İmkânları Boyutunun İncelenmesi*

ZEKİ TAN*

Özet: İnsanın fıtraten toplum içinde yaşaması vazgeçilmez bir gerekliliktir. Sahip olduğu bu vazgeçilmez gereklilik toplumsal sürecin devamını sağlar. Bugün kalkınma ekonomisi iktisadın en önemli konularından birini oluşturmaktadır. Müslüman bir toplumda bilgi kalkınmaya içerik ve istikamet vermek bakımından etki eder. Dinin ve bilginin şekillendirdiği toplumda hem maddi hem de manevi yönüyle bir bütün olarak gerçekleşebilir. Geçmişte toplumda servetin kaynağı kas gücüydü, fakat günümüzde bu tamamen bilgi olarak kendini göstermektedir. Tarihi süreçte de kurulan medeniyette asıl mayanın Kur'an'ın "ilmi zihniyeti" olduğu aşikârdır. Bu zihniyet tarihi süreçte hep bilgiyi ve ahlâkı öncelikle gerektirir. Bilgiyi "ilk öncelik" haline getirenlerin çağlarını okuma imkânına kavuşacağı muhakkaktır. Bilginin de ancak "özgür" bir ortamda üretilebileceği izahtan varestedir. Özgür ortamda üretilen bilgi çalışma ahlâkını motive edecek, bunun neticesinde insanların "ibadet neşvesi" içinde çalışmalarını gerçekleştirecektir.

Anahtar Kelimeler: Toplum, din, insan, bilgi, ahlâk, özgürlük.

* Bu makale Bingöl Üniversitesi tarafından 17-19 Eylül 2010 tarihinde düzenlenen *Bingöl Sempozyumu*'nda sunulan "Toplumsal Kalkınmada Bilginin ve Kültürün İmkânları Boyutu" isimli tebliğden istifade edilerek yazılmıştır.

* Y. Doç. Dr. | Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü

An Examination on Dimension of Informational and Cultural Opportunities in Social Development

ZEKİ TAN

Abstract: Living of human is indispensable requirement as a naturally in the community. This an indispensable requirement provides to have more social process. Today, development economy is one of the most important issues. In a Muslim society, information has an effect in terms of development, content and direction. Religion and society shaped by knowledge, both material and spiritual aspects as a whole can take place. In the past, muscle strength was a source of wealth in society, but today, it shows itself as a completely information. In the history of civilization, the original yeast process established in the Quran "scientific mentality" that is obvious. This mentality always tells us that knowledge and ethics must be always put to the fore in the historical process. People who brought into information "first priority", no doubt will have the opportunity to read their living age. It requires no explanation that knowledge can be produced by an "free" environment information generated in the free environment motivates moral values, as a result, people's "worship joy" takes place in the work.

Keywords: Society, religion, human, knowledge, morality, freedom.

Giriş

Toplum veya cemiyet; belirli bir coğrafi bölge üzerinde temel ihtiyaçlarını karşılamak için örgütlenmiş, aralarındaki etkileşim ve iletişimi düzenleyen kuralları ve kuramsal ilişkileri olan, benzerlerinden göreceli de olsa farklı özellikler taşıyan, hem biyolojik hem de kültürel olarak kendisini yeniden üretecek mekanizmalara sahip, görece büyük insan topluluğudur¹. Bu topluluk sürekli dinamik, mesleki bakımdan yeteri derecede farklılaşmış, ihtisaslaşmış fert ve sosyal guruplardan yeknesak/homojen olmayan sosyal teşkilat ve ilişkiler ağından meydana gelme özelliğini taşımaktadır.

Toplum “ben” duygusuyla hareket eden fertlerden müteşekkilen büyük bir sosyal guruptur². Modern toplumlarda yatay ve dikey hareketlilik her zamankinden daha çok artmıştır. Teknolojik imkânlar hususundaki eğilim de yükselmiştir. İnsanlar geleneksel toplumdan farklı olarak teknik bir çevrede yaşamakta; daha doğrusu modern sanayi toplumunda insanla tabiatı arasında makineler, karmaşık teknikler, bilgiler, fabrikasyon eşyalardan oluşan bir ağ bulunmaktadır. Aletten makineye, el işçiliğinden makineleşmeye geçişle karakterize olan sanayi devriminin oluşturduğu bu yeni teknolojik çevrede insan, adeta tabiatı kendi ihtiyaçları, arzuları ve ihtiraslarına tabi kılmak eğilimindedir. Makine, elektrik, elektronik ve nükleer enerjilerinin kullanılması sayesinde, gayet yüksek bir üretkenlikle karakterize olan modern sanayi toplumu iktisadi bir üretim ekonomisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Geleneksel toplumu tehdit eden şey kıtlık tehlikesi ise, modern sanayi toplumu da aşırı üretimin tehdidi altında bulunmaktadır³. Aşırı üretim aşırı tüketimi de tetiklediğinde gelişmişlik düzeyi tüketimle eş değer hale gelir. Hâlbuki insan ne kadar üretirse üretsin kendi tükettiği ile değil paylaştığı ile hayatına ve topluma anlam katar⁴. Yanı başı-

¹ Acar, Mustafa – Demir, Ömer, “Toplum”, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yayınları, İstanbul 1997, s. 222.

² Erkal, E. Mustafa – Baloğlu, Burhan – Baloğlu, Filiz, “Toplum”, *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*, Der Yayınları, İstanbul 1997, s. 69.

³ Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 358.

⁴ “Sevdiğiniz mallarınızdan Allah yolunda harcamadıkça “fazilet” mertebesine ulaşamazsınız. Bununla beraber her ne infak ederseniz, Allah mutlaka onu bilir.” Âl-i İmran, 3/92.

mızda bir bardak su, bir tas çorba, bir lokma ekmek bulmak için yaşam savaşı veren insanların sayısı her geçen gün artmaktadır.

İnsanın fitraten sosyal bir varlık olması hasebiyle toplum tecrübesi ortaya çıkmıştır. İnsanların meydana getirdiği toplum bir sosyal münasebetler veya bir sosyal teşkilatlar ağıdır. Devamlı değişme halinde olduğundan dolayı yukarıda ifade edildiği üzere, statik değil dinamik bir karaktere de sahiptir⁵. İbn-i Haldun (808/1406)'un vezir ifadesiyle "İnsanın, fitraten toplum içinde yaşaması vazgeçilmez bir gerekliliktir."⁶ Sahip olduğu bu vazgeçilmez gereklilik toplumsal sürecin devamını sağlar. Yaratılan ilk insan ve peygamber olan Hz. Âdem'in yalnız başına yaşamadığını ilahi metinden öğreniyoruz⁷. Çocuklarının da dini yaşayış tarzlarından ziyade bir arada yaşama, toplumsal dokuyu kaosa götürücü hallerin -cinayet gibi- manzaraları gözler önüne serilir⁸. Toplumsal hayat insanla başlayıp insanla devam eden süreçtir. Bu sürecin iyi sürdürülmesi ve yönetilmesi halinde insanlığın lehine olacağı aksi takdirde insan, insanın yardımcısı yerine "kurdu" olur.

İnsanı toplumdan ayrı düşünmek "dalından koparılmış bir çiçek veya meyve gibi" telakki edilir⁹. Hatta insanı da toplumdan koparmak çocuğu ailesinden koparmak gibidir. Nasıl ki çocuğun aile ortamından koparılması biyolojik gelişmesinin sağlıklı olacağı anlamına geliyorsa insanın da tek başına yaşaması hem insanın sosyalleşmesini engeller hem de bilgi üretimine negatif anlamda engel olur. Uzlet insanın sosyalleşmesini yani toplumsallaşmasını engellediği gibi toplumsal üretimi de engeller. İnsanlar her şeyi tek başına üretmediklerine göre ürettiği şeylerin dışındaki ihtiyaçlarını toplumdaki başka şahıslardan temin eder. Çünkü toplum bir kültür etrafında toplanan, fertleri arasında da karşılıklı bağlılıkla teşkilatlanmış münasebetlerin bulunmasının adıdır. Bu maddi olmaktan ziyade manevi bir birlikteliğin ortaya çıkmasıdır. Aralarında

⁵ Günay, *Din Sosyolojisi*, Basılmamış Ders Notları, Erzurum 1980, s. 4.

⁶ İbn Haldun, Abdurrahman, *Mukaddime*, Beyrut, th. s. 41.

⁷ Nisa, 4/1.

⁸ Maide, 5/27-29.

⁹ Sezen, Yümnü, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 60.

da din, ahlâk hukuk gibi bağların bulunmadığı insan yığınına toplum denmez¹⁰. Toplumları bir araya getiren bağların her zaman yazılı olması gerekmez. Bu bazen manevi bağlar olabilir. İnsanların ruhlarına ve gönül dünyalarına nüfuz etmede maneviyatın vazgeçilmezliği yadsınamaz. İnsan ayağını yere basmadan, ruhunu da ilahi bir kaynağa dayandırmadan varlığını devam ettiremez.¹¹ Toplumun dağınıklığına, düzensizliğine, çaresizliğine, acizetine ve ümitsizliğine manevi bir menfez açmakla mana verilebilir.

1. Toplum Bilinci

Toplum ferde, kendi cinsinin özelliklerini kazandırıp onu toplumsallaştıran bir yapıdır. Toplumda yaşayan fertleri bir araya getiren hususa menfaatler ağı denilse dahi, sağlam bir toplumsal yapıyı teşekkül ettirmenin yolu insanların maddi ilişkilerinden ziyade manevi boyutu ile bir araya getirilmesi olsa gerektir. Türkiye'nin önde gelen kamuoyu araştırmacılarından A&G Araştırma Şirketi'nin sahibi Adil Gür her ay Türkiye genelinde araştırmalar, kamuoyu yoklamaları ve saha çalışmaları yapıyor. Toplumsal problemlerle ilgili de son dönemde peş peşe beş araştırma yapan Adil Gür, son seçmenin kimliği ve tercihiyle ilgili kamuoyu araştırmalarını da 2010 yılı 26-27 Aralıkta ve ocak ayının ilk haftasında gerçekleştirdi: "...Biz araştırmalarda, "Sizi bir arada ne tutuyor? Dil mi, bayrak mı, aynı toprak üzerinde yaşamak mı, din mi" diye sorduk. Halkın yüzde 72,5'u, "Bizi bir arada tutan en önemli şey din" dedi¹². Bir başka düşünce insanının "...Bu ülkede son otuz yılda bizi birbirimize düşürmeyen her neyse o mayaya inanıyorum. Bu toplumun kodlarında o kardeşlik var çünkü..."¹³ ifadeleri toplumsal yapının manevi ve derin kodlarına işaret eder.

¹⁰ Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, İFAV Yayınları, İstanbul 1990, s. 20.

¹¹ Sezen, *Sosyoloji Açısından Din: Dinin Sosyal Müesseseler Üzerindeki Tesirleri*, İFAV Yayınları, İstanbul 1988, s. 36; Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş*, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 55.

¹² Erişim Tarihi; 23.09.2013; <http://www.taraf.com.tr/nese-duzel/makale-adil-gur-turkle-kurdu-din-birlestiriyor.htm>.

¹³ Erişim Tarihi; 23.09.2013; http://www.zaman.com.tr/null/acilim-dtp-ve-sokaklar_924974.html.

Dini olmayan ilkel bir toplumun bile bulunmadığı¹⁴ bir yer kürede profan¹⁵ bir toplumun düşünülmesi çok sağlıklı değildir. Çünkü manevi dinamiklerin toplumu bütünleştirici ve topluma süreklilik özelliği kazandırdığı dikkatten kaçırılmamalıdır. İlahi metin gönül bağlarının ekonomik imkânlarla bir araya getirilemeyeceğini şöyle ifade eder. "Onların yüreklerini Allah kaynaştırdı; eğer sen yeryüzünün bütün servetini harcasaydın, onların yüreklerinin arasını kaynaştıramazdın, ama Allah onları birleştirdi; çünkü her işinde mükemmel olan, her hükmünde tam isabet kaydeden yalnızca O'dur"¹⁶. İnsanlar arasında "kalplerin beraberliği" bağı kuvvetli bir doktrin olarak fonksiyon icra edebilir¹⁷. Bu da sağlıklı bir toplumsal bilincin yerleşmesini sağlar. Toplum mensuplarının karşılıklı haberdarlık ve mensubiyet içinde bulunması fertlerin ben duygusuyla ve iradi olarak hareket etmeleri toplumsal şuurun yerleşmesini ve bu şuurun sürekliliğini temin eder¹⁸. Toplumun çift kutuplu bir mekanizma oluşuna dikkat edilmelidir. Fertlerin ruhu olduğu gibi toplumların da manevi yönü dikkate alınmalıdır. Bu da ahlâkiliktir.

2. Kalkınma ve Ahlâk İlişkisi

Toplum ve toplum şuurunu kısmen anlattıktan sonra kalkınmanın ne olduğu ve kalkınmadan ne anlaşılması gerektiği hususuna bakalım. Kalkınma, gelişme ve büyüme kavramları özellikle ikinci dünya savaşından sonra önem kazanmıştır. Bugün kalkınma ekonomisi iktisadın en önemli konularından birini oluşturmaktadır. Kalkınma halkın bütünüyle refahını sağlamak ve ülkenin savunma ihtiyaçlarını gidermek amacıyla iktisadi bakımdan güçlenmesi şeklinde ifade edilir¹⁹. Başka bir tarifte, kalkınma; geri kalmış ülkelerin sosyo-kültürel ve ekonomik bakımdan düzenlemeler ya-

¹⁴ Dönmezer, Sulhi, *Sosyoloji*, Savaş Yayınları, Ankara 1984, s. 260.

¹⁵ Nesnel, dünya ve daha genelde evren içerisinde yer alan her şey için kutsal olan ve olmayan şekilde yapılan ayırmda, kutsal olmayana ait olan; gündelik rasyonelleştirilmiş pratiğin dışında sembolik bir anlamı olmayan. Kutsal olana saygısızlık eden, bkz. <http://www.uludagsozluk.com/k/profan>.

¹⁶ Enfal, 8/63.

¹⁷ Mardin, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s. 190.

¹⁸ Erkal, E. Mustafa, *Sosyoloji*, Der Yayınları, İstanbul 1993, s. 38.

¹⁹ Tabakoğlu, Ahmet, *İslam ve Ekonomik Hayat*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1987, s. 135.

parak gelişmiş ülkelere yetişme çabalarıdır. Bu çabalara, milli gelirin ve üretimin arttırılması, sosyal ve ekonomik yapının değiştirilmesi, halkın değer yargılarının dünya standartlarında gelişmesi gibi değişimleri dâhil edilebilir²⁰. Büyüme; üretim ve fert başına gelirin artması demek iken kalkınma ve gelişme; iktisadi yapı ile birlikte sosyal ve kültürel yapının batı standartlarına uygun olma sürecini ifade etmektedir²¹. Batının kendi dünya hâkimiyetini sürdürmede ideolojik bir unsur olma özelliği olarak da kullanılmaktadır.

Günümüzde teknolojinin ulaştığı noktaların batı kültürüyle tartışılmaz bir bağı vardır. “Biz, batının teknolojisini alalım kültürünü ve ahlâkını değil” gibisinden bir yaklaşım bunun için şimdiye kadar bir sonuç vermemiştir ve bundan sonra da vermesi beklenebilir. Çünkü teknoloji seçimini, kullanımını ve üretimini kültür yoğunlukları belirlemektedir. İslam toplumlarında ise kültür yoğunlukları sistemli çabalarla ortadan kaldırılmış ve bu toplumlar Batı’nın her türlü etkisine açık hale gelmişlerdir. Bu durumda neyin alınıp neyin alınmayacağına karar verecek bir kültür olmadığı gibi net görüşlerden uzak bulanık zihinler İslam toplumlarına hâkim olmuşlardır.

Burada öncelikle varılması gereken sonuç herhalde bütün boyutlarıyla “ahlâklı bir kul olmaya” karar vermektir. Çünkü insan dünyanın en uzak köşesiyle hatta uzay ile haberleşebilirken yakın komşuları hakkında bile hiçbir şey bilmeyebilir hale geldi. Komşusu ölüp cesedi koktuktan sonra komşuların bundan haberdar olmaları, bazı değerlerin aşınması değil, yitirilmesi hatta ölmesi anlamına gelmiyor mu? Dünya kaynakları yok edilirken Merih’in yeşillendirmesi için çalışmalar yapılır hale geldi²². Aşırı beslenmeden ölenlerle açlıktan ölenlerin bir arada yaşadığı bir yerküre. Bunun için toplumsal kalkınmayı etkili bir manevi güçten mahrum bırakmak

²⁰ <http://muhasabeturk.org/ecopedia/394-k/3025-kalkinma-nedir-ne-demek-anlami-tanimi.html>.

²¹ Tabakoğlu, “İslam İktisadi Açısından Kalkınma”, *İktisadi Kalkınma ve İslam*, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1987, s. 240.

²² Tabakoğlu, *İslam ve Ekonomik Hayat*, s. 134; Aydın, Mehmet Sait, “Kalkınmanın Kültürel İmkânları: Kalkınma ve Dini Hayat”, *Üçüncü 1000’e Girerken Türkiye*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 213.

sağlıksız neticeler doğurur²³. Mehmet Sait Aydın şöyle der:

Kendimizi modern hayatın içine girmek suretiyle yenilemiş, yani terakki etmiş olan bir dini hayattan mahrum bıraktık. Dini hayat, fikri, ilmi, bedii ve ameli boyutları olan çok zengin bir hayattır. Bu hayatın hala fakir ve tutarsız bir düzeyde seyretmesi İslam dünyasında pek çok içtimai problemin çözümünü zorlaştırmaktadır. Kısacası kalkınma(modernleşme) dinden, dini hayat ise kalkınmadan beslenemedi. Yani din, millileşme ve asrileşme projelerine, bu ikisi de zaten özellikle ilmi ve fikri planda gözden çıkarılmış olan İslamlaşma projesine katkıda bulunmadı²⁴.

Müslüman bir toplumda halkın çoğunun inancının temelini oluşturan manevi dinamiklerin hayata müdahil edilmemesi ile kalkınmanın en büyük motive edici gücü eksik kalmış olur. Bu sadece doğu toplumları için değil batı toplumları da önü alınmayan kapitalizmin sınır tanımayan üretim-tüketim dengesini ahlâkîlik ve hak-hukuk ilişkisi içinde götürmezlerse işlenen hataların faturası çok acı olabilir.

Hz. Peygamber (s.a.v.) toplumda sosyal ahlâki normların oturulmasında şu hususa dikkat çeker “Allah zekâtını vermeyenin namazını da kabul etmez, ikisinin de edasını birleştirmedikçe birini kabul etmez. Zira Allah Kur’an’da emrederken bunları beraber emretmektedir. Siz aralarını açmayın²⁵.” İnsanların Allah ile olan dikey ilişkisinin insanlarla olan yatay ilişkiyle paralel ve tevhid esasına uygun olarak götürülmesi istenmektedir. Aynı paralellik “Ticari ahlâksızlık” yaptıklarından dolayı tarih sahnesinden silinen Medyen’lilerin tavrında görülür. Hz. Şuayb’a; “Şuayb!” dediler, “Atalarımızın taptıkları tanrılarımızı terketmeyi yahut mallarımız konusunda istediğimiz şekilde davranmamızı senin namazın mı, (ibadetin) emrediyor? Sen, amma da akıllı, uslu bir adamsın ha!²⁶” Toplu-

²³ Aydın, *İslam’ın Evrenselliği*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2000, s. 42.

²⁴ Aydın, *İslam’ın Evrenselliği*, s. 43; Kösoğlu, Nevzat, “Kalkınma Sürecinde İnsan”, *Üçüncü 1000’e Girenken Türkiye*, s. 117-119; Abdulhamid, Muhsin, *İslam Toplumsal Kalkınma*, Koba Yayınları, İstanbul 1993, s. 116.

²⁵ El-Muttaki, Ali el-Hindi, *Muntebâb-ı Kenzi’l-Ummal fi Suneni’l-Akval ve’l-Ef’âl*, Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inin Kenarında, Beyrut, 1985, II/489.

²⁶ Hud, 11/87.

mun ve fertlerin inşasında özel bir yeri olan namazın görünür olmasından rahatsızlık duymaktadırlar. Topluma kurulacak yatay ilişkinin sağlıklı olması, Allah ile kurulacak dikey ilişki ile irtibatı vardır²⁷. Ticari ahlâksızlığın toplumu götüreceği krizleri Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle haber vermektedir. “Ölçü ve tartıyı eksik yapan bir toplum mutlaka kıtlık, geçim sıkıntısı ve idarecilerin zulmüne uğrar. Hangi millet mallarının zekâtını vermese mutlaka gökten yağmur kesilir. Hayvanlar da olmasaydı tek damla yağmur yağmazdı.”²⁸

Günümüz dünyasındaki toplumlar geçmişte yaşanan toptan helak olma hadisesi yaşanmayabilir. Fakat toplumun esas sacayağını ihmal ettiğimizde krizlerle boğuşuruz, handikapları aşmada başarılı bir süreçten geçemeyiz. Max Weber, Protestan ahlâkı ile kapitalizm arasında bir ilişki görmüştü. Fakat aynı Weber, iyice güç kazanmış bir kapitalizmin artık Protestanlığın ahlâkına muhtaç olmayacağını, kendi yolunu kendisinin çizeceğini de söylüyordu²⁹. Yine o farkındaydı ki, hayatı iyiden iyiye sekülerleştirmenin kapısını açan, hatta batı Hıristiyanlığını sekülerleştiren Protestanlık, kendi idam fermanını bizzat kendisi hazırlıyordu.

Müslüman bir toplumun, kalkınma dâhil hayatın bütününe kucaklayan bir ahlâki değerler manzumesi inşası halinde hem hayatı yenilemesi hem de hayatla yenilenmesi ile toplumsal kalkınma parametreleri ortaya çıkar³⁰. Kur'anı Kerim'in ilk inen ayetlerine bakıldığında inanan bir toplumun önüne “iman ve ahlâk” toplumunun inşası olduğu çok rahat görülmektedir³¹. Kur'an-ı Kerim indirildiği toplumu terbiye adına sergilediği tavra bakınca, daha Kur'an-ı Kerim'in ilk inen ayetlerde ahlâki yapıya dikkat çekmesi din ahlâk ilişkisinin bütünlüğü rahat görülmektedir³². Cuma namazı

²⁷ “İnsanlara karşı şükran ve minnet hissi taşımayan Allah'a da şükretmez.” Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV/278, 375.

²⁸ Suyuti, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *el-Fetbu'l-Kebir fi Dammi'z-Ziyâdeti ilâ'l Camii's-Sağır*, Beyrut th. III/403.

²⁹ Weber, Max, *Protestanlık Ahlâkı ve Kapitalizmin Rubu*, ter. Zeyneb Asurobalı, İstanbul th, s. 137.

³⁰ Aydın, *İslam'ın Evrenselliği*, s. 50.

³¹ Tan, Zeki, *Kur'an'a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim ve Âlimin Rolü*, Ark Yayınları, İstanbul 2010, s. 269.

³² Kur'an-ı Kerim'in ilk nazil olan ikinci suresi olan Kalem, 68/1-14, ve diğer sürelerin tasnifi için, Bkz. Keskioglu, Osman, *Nüzulundan Günümüze Kur'an-ı Kerim Bil-*

hicretin birinci yılında, zekât ve oruç hicretin 2. senesinde, hac, en erken hicretin 9. yılında farz kılındı³³. İçki, kumar, leş, domuz eti, faiz... Peyderpey yasaklandı³⁴. Bütün bunlar böyleyken nübüvvetin ilk yıllarında yetimi ezmeme³⁵, dilenciye azarlamamayı³⁶, emeğe saygı göstermeyi³⁷, emanete ve verilen söze riayet etmeyi³⁸, menfaat temini kastıyla yemin etmemeyi³⁹, ahde riayeti ve verdiği sözü kesinlikle bozmamayı⁴⁰, Kötülüğü iyilikle savmayı⁴¹ emreden ayetler nazil oldu. Bütün bunlar ahlâkın nereye oturtulması gerektiğini çok açık söylüyor. Hz. Peygamber (s.a.v.) de teşekkül ve inşa edeceği toplumun temelinde ahlâki bir esasın olduğuna şöyle vurgu yapar. "Ben ahlâki güzellikleri tamamlamak için gönderildim"⁴²

Yine Kur'an-ı Kerim geçmiş topluluklardan bahsederken onların muhteşem imkânlarla sahip oluşlarına dikkat çeker. Fakat bütün bu imkânların onları ahlâki yapıyı önemsememelerinden veyahut toplumsal çürümenin önünü alamadıklarından dolayı, yıkılışlarını bir ibret tablosu⁴³ olarak önümüze koyar⁴⁴. "Dünyada hiç

gileri, Ankara 1989, s. 120,

³³ Olgun, Tahir, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, Ankara 1998, s. 69 vd.

³⁴ Tedricilik için bkz. Halis, Zeki, *Tencimü'l-Kur'an (Kur'an'm Parça Parça İnmesi)* Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2012, s. 230-261.

³⁵ Duha, 93/9.

³⁶ Duha, 93/10.

³⁷ Maun, 107/1-3.

³⁸ Mu'mininun, 23/8.

³⁹ Kalem, 68/10.

⁴⁰ Ra'd, 13/20.

⁴¹ Ra'd, 13/22.

⁴² Muvatta, Husnu'l-Huluk 8; Müsned, II/381.

⁴³ "Sabah akşam onların önünden geçiyorsunuz ama, acaba hiç aklınıza geldiği oluyor mu?" Saffat, 37/137. İnsanlık bugün bundan ders alsaydı, kimbilir belki şu anda içinde bulunduğu buhranları yaşamazdı. Geçmiş toplulukların tarih sahnesinden çekilmesi için bkz. Tan, *Kur'an'a Göre Geçmiş Kavimlerin İnkrazında Ma'siyetin Rolü*, Kitap Dağıtım Neşriyat, Ankara, 2011, s. 98-105.

⁴⁴ Bkz. Tabbâre, Afif Abdulfettah, *Maa'l-Enbiya fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Beyrut, 1985, s. 61-75; ez-Züheylî, Vehbe, *el-Kıssatu'l-Kur'aniyye*, Beyrut, 1995, s. 43-47; Dartma, Bahattin, *Kur'an ve Arkeoloji*, Pınar Yayınları, İstanbul 2005, 29-63; Çimen, Abdullah Emin, *Nişin Helak Oldular*, Akademi Yayınları, İstanbul 2008, s. 201-215; Mevdudî, Ebu'l-Ala, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamberin Hayatı*, ter. Ahmet Asrar, İstanbul 1992, 1/425-430; en-Neccar, Abdulvehhab, *Kasasu'l-Enbiya*, Beyrut, 1990, s. 62-78; Ateş, Süleyman, *Kur'an'da Peygamberler*, İstanbul 2002, s. 40-51; Kırca, Celal, "İnsanlık Tarihi Açısından Kur'an-ı Kerim'de Medeniyet", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 2, 1986, s. 43; Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'an ve Medeniyet: Doğuşu-Gelişimi-Çöküşü*, Pınar Yayınları, İstanbul 1996, s. 363.

dolaşıp da, kendilerinden önce yaşamış ümmetlerin âkıbetlerinin nasıl olduğuna bakmadılar mı? Onlar, bunlardan daha güçlü idiler. Ne göklerde ve ne de yerde Allah'ı engelleyecek bir şey yoktur. Çünkü O alimdir, kadirdir⁴⁵" ifadesi göstermektedir ki tek başına maddi güçlülük, bir toplumu ayakta tutamamaktadır. Çünkü bu gücün gerisinde, onu şekillendiren, istekleri doğrultusunda kullanan ve ona dünya görüşüne göre bir değer atfeden insan ve ahlâk bulunmaktadır⁴⁶. Merhum Nurettin Topçu şöyle der: "Din esas bakımından bir ruhsal hayat olduğu halde onun ahkâm, akait, fe-raiz, gibi kanun ve şariat cephesi, bütünü ile beden ruh üzerindeki çeşitli tesirlerini tanıtan ilimlerdir. Bunlar dinin kendisini tanıtmıyorlar; dine götüren yolda şu sefaletle yüklü beden gemisinin dümenini dosdoğru kullanmasını öğretiyorlar. Peygamberin İslâm'ı "huy güzelliği"⁴⁷ –ahlâk- diye tarif etmesi üzerinde durulmaya değer bir ifadedir⁴⁸."

Müslüman bir toplumda din, kalkınmaya içerik ve istikamet verme bakımından etki eder. Dinin şekillendirdiği toplum da hem maddi hem de manevi yönüyle bir bütün olarak kalkınma gerçekleşebilir. İnsanların gelişmelerinin nasıl ki madde ve manası beraber gelişme gösterdiğinde gerçek cephesi ortaya çıkıyorsa toplumların kalkınmasında da maddi cephenin tekâmülü manevi cephenin tekâmülü ile paralel götürülmelidir. Burada dinin iyi anlaşılıp yorumlanması hususu gözden uzak tutulmamalıdır. Yoksa bazı kesimlerin statükocu olup statülerini korumak uğruna verdikleri mücadele negatif anlamda dinin hanesine yazılır. Toplumsal problemlerde dini inançların etkisi ve tesiri inkâr edilemez. Fertlerin yaşadığı mazisi, karakteri, zihniyeti ve hatta yaşadıkları iklim gibi çeşitli faktörler de bu tesire iştirak ederler. Herhangi bir toplumun hayatı gelenek ve karakterlerini meydana getiren dini inançlarına hususi bir mahiyet vererek mefkûresini geliştiren bir takım içtimai hadiselerin birbirini takip etmesinden başka bir şey değildir⁴⁹.

⁴⁵ Fatır, 35/44.

⁴⁶ Pazarbaşı, *Kur'an ve Medeniyet*, s. 363.

⁴⁷ Müsned, 4/385.

⁴⁸ Topçu, Nurettin, *Türkiye'nin Maarif Davası*, İstanbul 1998, s. 157.

⁴⁹ Said Halim Paşa, *Bubranlarımız*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, b.y., th. s. 175.

3. Kalkınma ve İnsan İlişkisi

Toplumun kalkınmasının konuşulduğu yerde “İnsan merkezli” bir kalkınmanın gündeme getirilmesi gerekir. Çünkü kalkınmanın motor gücü insandır. Merhum İktisatçı Sabri Ülgener “İnsan merkezli” bir kalkınma için şöyle der: “İktisadi analizde zayıf bir tarafımız şu olmalı insanı çoğunlukla devre dışı bırakarak olup bitene sadece mal ve para akımı gözü ile bakmayı alışkanlık haline getirmişiz. Dizi dizi rakamlar, formüller, göz doldurucu gösteri, göstergeler. Hepsi iyi ve hiç birine bir diyeceğimiz yok! Ancak bütün bu dizileri ve matematik bağlantıları temelde ruh ve mana tarafı ile doldurup canlandıracak insanı hiç yokmuş gibi düşününce işin rengi değişiyor. Analize, insansız değil insandan başlamak, iktisadi yaşayış, nerede ve hangi zamanda olursa olsun, yalnız mal ve eşya yığınlarının bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. Bütün o yığınların altında ve gerisinde kendisine has tavır ve davranışları ile "insan" gerçeği yatar⁵⁰”

İnsanın bozulması varlığın bozulmasıdır⁵¹. Hayatı edindiği sahip olduğu değerlerle anlamlandırarak olan yegâne varlık insandır. İnsanların bunu gerçekleştirmede ellerindeki en büyük değer peygamberlerin bağışladıkları mirastır. Çünkü ilk insandan günümüze kadar her düzeydeki faaliyetlerde bu mirasın etkisi ve rengi görünmektedir. İnsanlık serüveni devam ettiği sürede bu mirasın insanların elinden tutmaya devam edeceği muhakkaktır. Bu sayede insanlığın sahip olduğu düşünce dünyası zenginleşmiş ve geliştirilmiştir. İlahi metin peygamber mirasına sahip çıkmayı şu şekilde formüle eder. “İşte şu Allah’ın doğru yolu gösterdiği insanlar... O halde sen de onların rehberliğine uy!⁵²” Bu yön ve yöntemlerde kimi bilimin, kimi dinin, kimi mistisizmin, kimi şu veya bu beşeri faaliyetin içinde farklı anlamlandırmalar, açıklamalar anlayışlarla tatmin olmaya çalışmıştır. İnsanın bu yön ve yöntemlerde, açıklamalar ve anlayışlarla amacı, hayatı anlamlandırmak yani fitratının imkânlarını tatmin eden toplu bir görüşe, evrensel bir anlamaya/açıklamaya yükse-

⁵⁰ Ülgener, F. Sabri, *Zibniyat Aydımlar ve İzm'ler*, Mayaş Yayınları, Ankara 1983, s. 15.

⁵¹ Bulaç, Ali, *Din, Devlet ve Demokrasi*, Zaman Kitap, İstanbul 2001, s. 208.

⁵² En'am, 6/90.

lebilmektir⁵³. Bu sürekli akan bir nehir gibidir. Ne yenidir ne eskidir, eskimezdir⁵⁴. Bu eskimez miras bize sahip olduğumuz imkânları nasıl insanileştireceğimize cevap verir. İnsan da sürekli bilgi akımı, iletişimi içerisindedir. Bilgiyi ya doğrudan veya dolaylı yollarla elde eder. Elde ettiği bilgilerle eylemini/üretimini ortaya koyar, yeni davranışlar kazanır. İnsan hep bilgi iledir. İlahi mesajın yer küre ile ilk iletişimi bilgi eksenli ve bilgi ağırlıklı olması onun varoluş sebebinin bilgi olduğunun göstergesidir⁵⁵. Bu sadece bilgi alma ile değil aynı zamanda bilgi üretme sürecini ve önemini de gösterir. Ancak fertlerin bilgiyi kavrayışlarında, algılayışlarında alışı/anlayış farklılıkları vardır. Yanlış anlama ve algılama bazen negatif olarak etkisini gösteriyor. Bunun da faturası dine çıkarılabilir. Böyle bir algının cevabını Mehmet Akif Ersoy şöyle cevaplandırır:

Mütefekkirleriniz dini de hiç anlamamış;
Rûh-i İslam'ı telakkileri gâyet yanlış,
Sanıyorlar ki terakkiye tahammül edemez
Asrın asâr-ı kemaliyle tekâmül edemez.
Bilmiyorlar ki: Ulûmun ezeli dâyesidir
Beşerin bir gün olup yükselecek pâyesidir...⁵⁶

Bu mısralarda kalkınma ile din, yani “Ruh-i İslam” arasındaki diyalojik ilişki en açık bir şekilde dile getirilmektedir. Din kalkınmanın kaynağı ve en büyük motive edici gücü olabilir. O, kalkınmaya içerik ve istikamet verme bakımından etki edebilir⁵⁷.

4. Kalkınma ve Bilgi İlişkisi

Tarım toplumunda servetin ve kuvvetin kaynağı “kas” gücüydü. Bu nedenle kasları güçlü olan erkek evlada ayrı bir kıymet veriliyordu. Herkes daha çok erkek evlat sahibi olmak için yarışlıyordu. Çünkü erkek kas gücüyle hem daha çok üretiyor, hem de aileyi

⁵³ Serinsu, Ahmet Nedim, “Kur’an ve İnsanın Anlam Arayışı”, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, İstanbul 2000, s. 110.

⁵⁴ İslamoğlu, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur’an: Gerekçeli Meal-Tefsir*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 240.

⁵⁵ İlahi metnin ilk inen ayetleri için bkz. Alak, 96/1-5.

⁵⁶ Ersoy, Mehmet Akif, *Safabat*, M.E.B.Y İstanbul 1996, s. 213.

⁵⁷ Aydın, *Kalkınmanın Kültürel İmkânları*, s. 219.

kem gözlerden koruyordu. Her şey kas gücünü elinde bulunduranların insafına kalmıştı. Servet ve güç kazanmak isteyenler “beyne” değil “bedene” yatırım yapıyordu. Çünkü toplumda beyni değil bedeni güçlü olan kazanıyordu⁵⁸. Toprak da doğurganlığı sebebiyle de herkesi içinde barındırıp besliyordu. Sanayi toplumunda kas gücünün yerini makineler aldı. Sanayi toplumu da bir süre sonra tahtını bilgi toplumuna bıraktı. Yeryüzünde rekabette öne geçmeyi sağlayacak tek şey bilgi. Kim daha faydalı bir bilgiyi üretim sürecinde hızlıca değerlendirirse, o rekabette öne çıkıyor. O bilgi sayesinde, insan emeğine ihtiyaç azalırken, üretim artıyor. Kalite yükseliyor, maliyet düşüyor. Bilgi toplumunun eskiden en ileri aşaması “bilgisayarlar” idi. Yeryüzündeki bilgileri derleyip toplamayı kolaylaştıran, insan beyninin uzantısı gibi çalışıp, insanoğluna faydalar sağlayan bilgisayar... Bugün bilgisayar da aşıyor. Çünkü bilgisayar, sadece “Mevcut” bilgileri derleyip toplama ve değerlendirmede büyük bir işlev görmekte... Hâlbuki bio-teknoloji, bir adım daha attı... Yaşamı değiştirmeye, doğadaki terkihi kendi keyfine göre ayarlamaya başladı...⁵⁹ Bacon’un “bilgi güçtür” sözü, kendisini hayatın her karesinde göstermeye devam ediyor. Kişiler ve toplumlar arasındaki ilişkilerin yapısında ve niteliğinde meydana gelen değişiklikler paralelinde değişimin olması esastır. Günümüzde bir “uzay hukuku”ndan⁶⁰ bahsedilmesi, yaşadığımız çağın ruhunun bilgi ile okunması gerektiğini gösterir. Kur’an-ı Kerim’de bilginin insan ve toplumun hayatına getirdiği farklılık çok açık olarak şöyle ifade edilmektedir: “De ki Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu...?”⁶¹ Bilgi, insanı yaratılanların “en şerefli” olmasının temel ve ayırıcı sebebi olarak ortaya konulmaktadır⁶².

İlahi metnin yeryüzünde ilk diyalogunun bilgi edinme ile baş-

⁵⁸ http://www.zaman.com.tr/yorum_yorum-dr-furkan-aydiner-turkiyedeki-degisimi-anlamak-icin-582669.html; Aydın, Furkan, “Türkiye’nin Çağdaşlaşma Serüveni”, *Zaman Gazetesi*, 1 Eylül Cumartesi, 2007.

⁵⁹ Altan, Mehmet, *Köylüler Ne Zaman Manşet Olur*, Zaman Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 15.

⁶⁰ Aktan, Hamza, “İslam Hukukunun Dinamizmi”, *Dünden Bugüne İslam Dünyasında Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu*, Bursa, 1990, s. 87.

⁶¹ Zümer, 39/9.

⁶² Bakara, 2/31-34; İzhahlar için bkz. Rosenthal, Franz, *Bilginin Zaferi: İslam Düşüncesinde Bilgi Kavramı*, ter. Lami Güngören, Ufuk Yayınları, İstanbul 2004, s. 35-53.

ladığı müsellemdir. Bu da fert ve toplumların hayatlarını anlamlandırma ve kalkındırma çabalarında bilginin yerinin büyüklüğünü gösterir. İnsanı yaratanın “ilk önceliği” ile olan paralellik ortaya çıkar. İnsanlar aldıkları bilgilerle tutumlara sahip olurlar sahip oldukları bu tutumlarla da hayata şekil/reng anlam ve mana vermeye çalışırlar. İlk insanının aynı zamanda ilk peygamber yani “bilgi sahibi/taşıyıcısı” olan Hz. Âdem’de dikkate verilen esas husus bilginin hayata kattığı katma değerdir⁶³. Hatta inanan insanların iman esaslarında önce bilginin öncelikli olarak verilmesi bilginin önemini göstermesi açısından çarpıcıdır. ”Kendilerine ilim ve iman nasip edilenler ise derler ki: “Siz Allah’ın kitabınca (ba’s) dirilme gününe kadar durdunuz. İşte bugün dirilme günüdür, fakat siz bunu bilmiyordunuz⁶⁴” derken önce bilgi sonra da iman/inanç zikredilmiştir. Bilginin inançla bir potada olması ona bir anlam katar. Bilgi kaynaklı bir inancın, bilgiden mahrum bir inanca üstünlüğüne ayet dikkat çeker.

Kur’ân-ı Kerim, peygamberlere ve onlar vasıtasıyla bütün insanlığa "ilim", "kitap" ve "hikmet" in öğretildiğinden sık sık bahseder ve böylece vahiy müessesesinin ilâhî bir mektep olduğu hakikatini hatırlatır. İlim kelimesi ve ondan müştak isim ve fiiller, Kur’ân’da yaklaşık olarak yedi yüzelli yedi yerde geçmektedir⁶⁵. İslam medeniyetini bir ilim medeniyeti haline getiren baş faktör, Kur’ân’ın bilgiye bakışı ve zihniyet algısıdır. Bu görüş doğru ve tam olarak anlaşıldığı sürece Müslüman’lar insanlık tarihinin medenileştirici gücü olmuşlar, yanlış ve eksik anlaşıldığı zaman ise Müslüman’ın fikri ve fiili (darmadağınık) onun "mücessem vahdet" demek olan hayatı altüst olmuştur⁶⁶.

⁶³ “Ve Âdem’e bütün isimleri öğretti. Müteakiben önce onları meleklerle göstererek: “İddianızda tutarlı iseniz haydi Bana şunları isimleriyle bir bildirin bakalım!” dedi. Sübhansın ya Rab! Senin bize bildirdiğinden başka ne bilebiliriz ki? Her şeyi hakkıyla bilen, her şeyi hikmetle yapan Sensin” dediler. Allah: “Âdem! Eşyanın isimlerini onlara sen bildir” dedi. O da isimleriyle onları bildirince Allah buyurdu: “Ben size demedim mi ki göklerin ve yerin sırlarını Ben bilirim.” Ve Ben sizin gizli açık yapmakta olduğunuz her şeyi de bilirim.” Bakara, 2/31-33

⁶⁴ Rum, 30/56.

⁶⁵ Bkz. Abdülbaki, “İlim”, *Mu’cemu’l-Müfeyres*, s. 468 vd.

⁶⁶ Geçit, M. Salih, *Ekonomi ve İnanç*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 171.

Kur'ân'ın ilim ve hikmet telakkisi, ilk tatbik sahasını elbette ki peygamberimizin hayatında bulmuştur. İlim ve hikmetle gerçekleştirilmiş saadet asrının banisi Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ilim telakkisini görebilmek için elimizdeki hadis külliyyatına bir göz atmak kâfidir. Hemen her hadis mecmuasında yer alan "Kitabu'l-İlim" başlığı altında hadisler dercedilmiştir. Kur'ân-ı Kerimin de ilk emrinin "bak" veya "gör" değil de, "oku" olması çok daha anlamlıdır. Okumak hayatı yeniden üretmektir. İlahi metnin "Oku" emrinin ilk emir olması onun ilme ve ahlâka dayalı ilahi bir inkılâbın adı olduğu açıkça görülür. İnsanı tarihe taşıyan okuma hadisesidir. Her medeniyet, istikbale okumak ve kitapla deşifre edilerek kucak açar. Temel yapısında okuma olmayan kitapla şerh edilmeyen, hayata bakış açısı getirmeyen, medeniyetler yalnızlık yaşatırlar. Kaotik olurlar. Her medeniyeti günümüze getiren bazı özellikleri vardır. Roma için hukuk, Çin için küçük el sanatları, İslam medeniyetinden söz edilince söylenecek en güzel şey, bunun bir "kitap medeniyeti" olduğudur. Hayatın her karesi için; ilmihalden tutun, devletlerarası münasebetlere kadar, her konuda söyleyeceği sözü hem geçmişte hem de gelecekte de vardır. Hayatın ilk basamağında insanların karşısına ilim çıkarılmaktadır. Kitap ve kaleme dikkat çekilmekte⁶⁷, hayatın her anında zafer bilginin olduğunun altı çizilmektedir.

Yeni teşekkül eden bir toplumun aşması gereken ve önlerinde duran en büyük problemin "okumak" olduğu, bu problem halledilmeden buhranları çözenin mümkün olmayacağı fikri verilmiş olmaktadır. "Kur'ân" kelime olarak ismi meful olduğu da söylenir⁶⁸. Yani, Kur'an; okunan bir kitap olmalı. Çünkü kitap okunur. Fakat ne yazık ki; Türkiye; Birleşmiş Milletler İnsani Gelişim Raporunda, okuma alışkanlığında 173 ülke arasında 86'ıncı sırada yer alıyor. Kitap okuma oranının % 4,5 olduğu Türkiye'de yılda sadece 23 milyon adet kitap basılıyor. Japonya'da ise bir yılda basılan kitap

⁶⁷ Kalem, 68/1-2; Aydın, "İlim-İslâm Münasebeti", *Bilgi, Bilim ve İslam*, İstanbul 1987, s. 28.

⁶⁸ Zerkeşi, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhan fî Ulumi'l-Kur'an*, Beyrut t.y., 1/278; Zerkani Muhammed Abdî'l-Azim, *Menabîlu'l-İrfan fî Ulumi'l-Kur'an*, Beyrut, 1988, 1/7.

adedi 4 milyar 200 Milyon. AB ülkelerinde yıllık kitap harcaması 500 \$ iken Türkiye’de bu rakam 2 (iki) sadece iki dolar düzeyinde seyretmektedir⁶⁹.

Bugün bile toplumsal kalkımda bilgiyi üretip kullananlar bilgiyi kullanamayanlar arasında oldukça büyük mesafe olduğu bilinmektedir. Bir ülkenin topyekûn kalkınması bilgi üretmesinden geçiyor. Bunun en güzel örneğini Mehmet Altan şöyle bir örnek vererek anlatır: “...Kum dışında bir zenginliği olmayan bir kent düşünün. Kum işleyemeden satmak dışında bir becerisi olmayan bir şehir, bir kilo kum ihraç ettiğinde sadece 7 cent kazanabilir. Aynı kentin biraz daha geliştiğini, bir ara cam teknolojisi ile tanıştığını düşünün. Kum yüksek enerjide eriterek cam yapabilir hale geldiğinde, bir kilo camdan kazancı bir dolar beş cente çıkar. Yalnızca kum ihraç ederek elde edeceği ile ölçülemeyecek ölçüde zenginleşir. Aynı kent “bilgi” ve sermaye birikimini yoğunlaştırarak, bilgisayar fabrikası kurarsa, bu kez gene kumdan chip imal ederek, bu amacını gerçekleştirecek. Diyelim ki, Pentium III imal etmeye başladı. Bu kez bir kilo kumdan Pentium III için elde edeceği gelir 1800 dolardır. Katma değer artışı inanılmaz boyutlara varır⁷⁰.”

Bir toplumu yeniden ayağa kaldırıp kalkındıracak esas formülün bilgi olduğu son derece açıktır. Zihinsel ve entelektüel bilgi hem Allah’ın istek ve iradesini daha iyi anlamanın güvenilir bir yolu olarak hem de ahlâki bilinç ve duyarlılıkla pekiştirildiği takdirde Allah’a kulluk etmenin en sağlam ve güvenilir yolu olarak öngörülmektedir⁷¹. Bugün dünyanın en zenginleri arasında sayılan Microsoft firmasının sahibi Bill Gates Forbes dergisi tarafından her yıl belirlenen dolar milyarderleri arasında sayıldı. Bill Gates, bugün tamamen bilgi üretip satmaktadır. “Software” olarak adlandırılan bilgisayar yazılım programı satarak para kazanan Japon Masayoshi Son da bilgi üretip satmaktadır⁷². Aynı şey sanayide de söz konu-

⁶⁹ Erişim Tarihi; 23.09.2013; http://www.abbasguclu.com.tr/sendika/turk_gencligi_kitaplardan_uzaklasti.html?page=1.

⁷⁰ Altan, *Köylüler Ne Zaman Manşet Olur*, s. 39.

⁷¹ Esed, Muhammed, *Kur’an Mesajı: Meal Tefsiri*, İstanbul 2000, s. 387.

⁷² Tan, “İslam’ın Temel Hedefi ‘Bilgi Toplumu’ Oluşturmaktır.” *Haksöz Aylık Dergi*, 478, 2004, s. 41; Tan, “Bilgi ve Toplum İlişkisi”, *Sur Aylık Fikir ve Yorum Dergisi*,

su... ABD'nin çalışabilir nüfusunun sadece %19 sanayide çalışıyor. Ve Amerika'ya da hatta dünyaya da yeten üretimi gerçekleştiriyor. Daha az insanla daha fazla üretim yapılması ise “Bilgi” sayesinde gerçekleşiyor. Bilgi arttıkça, üretim tekniği ivme kazanıyor, üretim tekniği ivme kazandıkça daha az insanla çok daha fazla üretim yapılıyor. Onun için de rekabetteki en önemli sermaye, bilginin bizzat kendisi. Üretimin etkenliğini o şekillendiriyor⁷³.

Kur'an-ı Kerim:”...Allah içinizden tam inanan, bilen ve bilginin amacını kavrama yeteneğiyle donatılanları kat be kat yüceltecektir...”⁷⁴ derken toplum olarak hassas olmamız gereken konuya özellikle dikkat çekiyor. Bu gün Müslümanlar kalkınmaktan uzak kalmış bir dünya olarak hayatlarını devam ettiriyorlarsa bunun sebebi ilmi “mihver” haline getiremediğimizden kaynaklanıyor. İlk yaratılan insanda; dikkate verilen husus meleklerin Hz. Âdem'e secde etmeleridir. Hz. Âdem'de görülen temel üstünlük ve farklılık ölçüsünün “bilgi” olduğu görülmektedir. Bu da gösteriyor ki “bilgi sahibi” olanlar bilgi sahibi olmayanları kendilerine secde ettirecek, boyun büktürüceklerdir⁷⁵. Böylece Kur'an açısından bilginin farklılığa yol açan unsur olarak nasıl işlediği ortaya çıkmaktadır ki çağımızın isminin dahi “bilgi” çağı olarak adlandırıldığı, her ülkenin en verimli zekâlarının bilgiyi üreten ve kullanan ülkeler için düşündüğü ve çalıştığı göz önüne alınırsa, bilginin toplumsal manada yol açacağı farklılaşmaya Kur'an'ın neden önem atfettiğini daha iyi anlamak mümkün olacaktır⁷⁶.

Bilgiyi toplumda bir mihver haline getirmeyen Müslüman coğrafyanın hal-i pür melali şöyledir; İslam coğrafyası denildiğinde, günümüzde 1 milyar 300 milyon nüfusun yaşadığı İslam Konferansı Teşkilatı üyesi 57 ülke ve 80 dolayında Müslüman topluluğu anlaşılmaktadır. İslam dünyasında, dünya nüfusunun 5'te 1'i yaşarken,

2010, s. 54-55.

⁷³ Altan, *Köylüler Ne Zaman Manşet Olur*, s. 22 vd.

⁷⁴ Mücadele, 58/11

⁷⁵ Bakara, 2/31-34.

⁷⁶ Gürer, Banu, *Bireysel ve sosyal Farklılıkları Sosyal Bütünleşmeye Dönüştürmede Din-Eğitim Açısından Kur'an'ın Rolü*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 65.

dünya milli gelirinden alınan pay ise 20'de 1'dir. Hâlbuki dünya nüfusunun 5'te 1'ini bile oluşturmayan gelişmiş zengin ülkeler dünya milli gelirinin 20'de 15'inden fazlasını almaktadırlar. Dünya ticaretindeki durumu anlamak için de şu gerçeği bilmek yeterlidir: 2004 yılında İKT üyesi 57 İslam ülkesinin toplam ihracatı 801 milyar dolar iken Almanya'nın tek başına ihracatı 915 milyar dolardır. İthalatta ise İKT üyelerinin toplam 700 milyar dolar, Almanya'nın 718 milyar dolardır. Üstelik dünyanın başlıca hammadde kaynaklarının yüzde 40'ı, enerji kaynaklarının da yüzde 65'i İslam coğrafyasındadır⁷⁷. Hilmi Yavuz şöyle der:

Pakistan'da yayımlanan Ruzname-i Ümmet gazetesinde S. Anjum Asif, 'Müslümanlar arasında eğitimin Sefil Hali' ('The Wretched Condition of Education among Muslims') başlıklı bir yazı yayımladı. Asif, bu yazısında bazı istatistikler veriyor: Bu istatistiklerin, bizim içinde bulunduğumuz durumu daha iyi anlamamıza yol açacağını düşünüyorum. Asif'in belirttiğine göre, Müslümanların büyük çoğunlukta olduğu 57 İslam ülkesinde toplam 500 üniversite mevcut. Amerika Birleşik Devletleri'nde bu sayı, 5758. Avrupa ülkelerinin tamamında ise, 3900 üniversite var. Ama asıl dikkat çekici olan, Hindistan'daki üniversite sayısıdır. Hindistan'da tastamam 8407 (evet, yanlış okumadınız: tastamam 8407!) üniversite bulunuyor⁷⁸.

Hâlbuki kâinatta bulunan her şey bir çeşit kitaptır. Bunlar okundukça hakikatler keşfedilir. Bütün bu hakikatlerin, keşfedilmesi ilime bağlıdır. Kâinatta her şeyin anahtarı ilim olunca, onun fazileti de o nispette büyük olur. İnsanlık için de gerçek hayat ilimle mümkün olacaktır. İnsanın Allah'a kulluğu, onun yolunda yürümesi, kemalata ermesi ilimle mümkündür. Bundan dolayıdır ki Kur'ân-ı Kerim'de ilmin ayrı bir yeri vardır. İnsanın üstünlük ölçüsü olarak bilimi, bilgiyi alır⁷⁹. Allah'ı hakkıyla tanımayı ilime bağlar⁸⁰. İlim sahipleri Allah'ın varlık ve yüceliğine delil olarak gösteri-

⁷⁷ Erişim Tarihi; 23.09.2013; http://www.zaman.com.tr/huseyin-gulcerce/bir-kocadevrin-hali_313309.html.

⁷⁸ Erişim Tarihi; 23.09.2013; http://www.zaman.com.tr/hilmi-yavuz/ne-olacak-bu-universitelerimizin-hali_1026529.html.

⁷⁹ Zümer, 39/9.

⁸⁰ Fatır, 35/28.

len üç şahitten biridir⁸¹. İnsanı, Allah'ın halifesi yapan, onu melekelerin üstüne çıkararak asıl ölçü ilimdir⁸². Fakat Kur'an-ı Kerim toplumun kalkınması "İşte problem, işte onu çözmeyi sağlayan ayet" gibi bir yaklaşımla hadiseye yaklaşmıyor. Mesela Kur'an bir ekonomi kitabı değildir; ama hangi büyük ekonomik modellerin onun genel öğretisi ile uyum içinde olup olmayacağını görmek de imkânsız değildir. Kur'an-ı Kerim ta işin başında dini davranışla iktisadi davranış arasında bir "takva" bağı kurmuş⁸³, iman ve içtimai adaletsizliğin bir arada bulunmasının "imkansızlığına" açıkça işaret etmektedir⁸⁴. İlahi metin mutlak bilgiyi alarak üstünlüğüne işaret eder. Rosenthal'ın dediği gibi "Eğer İslam, bilimi; bilim olarak teşvik etmeyip de, bilimin insan hayatına menfaati bakımından veya başka bakımlardan teşvik etmiş olsaydı bu bilimlerin (tarihte) İslam dünyasında bu kadar gelişmiş olmasına kâfi gelmezdi"⁸⁵ Kur'an-ı Kerim bilgiyi bilgi olarak bunun "el-Âlim" olan Allah'tan bağımsız olarak ele almaz. Esasında da bilgi hikmet ve irfanla bir araya getirildiğinde hayata anlam katar⁸⁶.

Bilginin ahlâki değeri ve anlamı hesaba katılmadığı zaman şu anekdotta anlatılan hususların önüne geçmek mümkün değildir. Biyolojik silahlar ile ilgili araştırma yaparak ve sonunda bu yapıların insanlığın sonu olduğunu anlayan bir Rus bilim adamı bakın kendisi ile yapılan röportajda şunları söylüyor:

Biyolojik silahlar üzerine çalıştığınızı anladınız mı?

Tabii ki. Ama genç bir bilim adamı olarak diğerlerinden 3-4 misli kazanmak bana oldukça cazip gelmişti.

Siz 31 yaşında biyolojik silah fabrikasının müdürü, 37 yaşında ise biyolojik silahlar komitesi ikinci başkanı oldunuz. Sizi bunlardan hangisi etkiledi?

Bana verilen ayrıcalıklar: 37 yaşındayken neredeyse 2000 ruble kaza-

⁸¹ Âli İmran, 3/18.

⁸² Bakara, 2/30-33; İlim ve toplum ilişkisi için bkz. Tan, *Toplumun Yapılanmasında İlim ve Âlimin Rolü*, s. 82-174.

⁸³ Kur'an-ı Kerim'in en uzun ayeti için bkz. 2/282.

⁸⁴ Aydın, *İslam'ın Evrenselliği*, s. 47.

⁸⁵ Turan, Sefer, *Bilimler Tarihiçisi Fuat Sezgin*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 59.

⁸⁶ Bulaç, *Bilgi Neyi Bilmektir*, Akademi Yayınları, İstanbul 2005, s. 81.

niyordum. O zamanlar bir bakan bile 800 ruble alıyordu. Bunun dışında özel bir şoförüm, ücretsiz sağlık hizmetleri, telefonlar, parti ve Gorbaçov ile doğrudan bağlantılarım vardı.

Hiç karşı koymak istediğiniz bir emir aldınız mı?

Bunun üzerine hep düşünürüm. İnsanlar bazı "etik değerler"i aştıklarında, her zaman her şeyi yapmaya hazır hale gelirler. Emir geldiği zaman, binlerce hatta milyonlarca insanı öldürebilirsiniz? Swerdlorsk'taki biyolojik silah fabrikasında meydana gelen kazada, çok sayıda insan öldü. Bu kazadan sorumlu olan ordu mensuplarıyla konuştum. Onlar için biyolojik silahların, insanlar üzerindeki etkisi önemliydi. Oysa silahlar, Rus halkı üzerinde denenmişti.

Bu savaş ürünlerinin tahrip gücü ne kadardır?

Bir kilo şarbonu, bin metre karelik alandaki yaşamı ortadan kaldıracak şekilde ürettiyorduk.

En büyük görevlerinizden biri, şarbon virüsünden çok güçlü biyolojik silah elde etmektir. Bu eserinizi gurur duyduğunuz oldu mu?

Tüm zamanların en güçlü şarbon virüsünü ürettim. O zamanlar bununla gurur duyuyordum tabii. Ama bugün bunu üreten kişiden nefret ediyorum. Ve bu kişi şu anda karşınızda. Yaptıklarından nefret ediyorum. Fakat bunların hepsi tarihe geçti ve tarihi değiştirmek olanaksız... Kızım, bir zamanlar bana: "Yaptıklarını görünmez hale getirebilir misiniz?" diye sormuştu. Tabii ki bu mümkün değil...⁸⁷

Kur'an-ı Kerim toplumun kalkınmasında kâinatın bir kitap gibi okunması gerektiğini anlatırken ilahilik ve ahlâkîlik boyutunu dikkatten kaçırmamamız gerektiğini anlatır. "Yeryüzünü sizin emrinize âmâde kılan O'dur; artık onun her tarafını dolaşın ve O'nun rızıkından nasiplenin; ama O'na döndürüleceğinizi asla unutmayın"⁸⁸ Cenâb-ı Allah, kendisinin güç ve kudretini gösteren delilleri bir kez daha gözler önüne sermekte; yerkürenin yaratılması, her türlü nimet ve imkânlarla donatılarak üzerinde yaşanılır hale

⁸⁷ <http://arsiv.zaman.com.tr/1999/06/10/yazarlar/9.html>. "Bir Bilim Adamının Pişmanlığı," 10 Haziran 1999, Perşembe, Zaman Gazetesi, (CBT- 29 Mayıs 1999) Bilgi ahlak ilişkisi için bkz. Tan, *Toplumun Yapılanmasında İlim ve Âlimin Rolü*, s. 142-143.

⁸⁸ Mülk, 67/15.

getirilmesinin, sonsuz bir gücün varlığını ve birliğini gösterdiğine dikkat çekmektedir. "Her tarafı" diye çevrilen "menâkibihâ" tamlamasındaki "menâkib" kelimesi, "omuz" anlamına gelen "men-kib" in çoğulu olup mecaz olarak yeryüzündeki yolları, köşe bucak ve dağları ifade eder. Yüce Allah, bu nimetleri kulları için yarattığını bildirerek onlara yeryüzünde dolaşmalarını, yarattığı rızıklardan yiyip içmelerini istemiş; arkasından "Dönüş yalnız Allah'adır" buyurmak suretiyle insanların dünya nimetleri ve zevklerine dalarak Allah'ı ve ahiret hayatını unutmamaları gerektiği, zira her nimetin bir sorumluluğu olduğu mesajını vermiştir⁸⁹.

Cabir b. Hayyan "Allah insana kâinatın bütün sır perdelerini yırtacak kabiliyeti vermiştir!⁹⁰" derken, insanların vahyin rehberliğinde aklın işlevsel hale getirilerek üretilen bilgi sayesinde topluma katacağı değerlerin sınırsızlığına dikkat çeker. Bilginin topluma katkı ve değer katması onun sadece maddi engellerle değil bilginin ve bilgiyi üretenlerin zihni engellerin kaldırılması ile olacaktır. Bu da bilginin özgür bir ortamda üretilmesi ile mümkündür.

4.1. Bilgi ve Özgürlük İlişkisi

Toplumların yaşadıkları vetireyi iyi okumaları ve çağın soluğunu iyi hissetmeleri için bazı özgürlükler olmazsa olmaz olarak kendini göstermelidir. Bunlar toplumun tüm sosyal grupları için vazgeçilmez ve devredilmez haklar olarak ortaya konulmalıdır. Din ve vicdan özgürlüğü, serbest teşebbüs hürriyeti ve düşünce ve düşüncüyü açıklama hürriyetidir.⁹¹ Üretilen bilginin "hakaret" ve "şiddet" içermediği sürece önünde engellerin kaldırılmasının temin edilmesi halinde toplumda kalkınmaya katkı sağlayacağı muhakkaktır. Batıda kilisenin katılaştıran dogmaları karşısında düşüncüyü özgürleştirme hareketleri veya mutlakiyetçi yönetimlere karşı eşitliği savunan sınıfsal özgürlükler, bugünkü özgürlük kavramının teşekkülünde

⁸⁹ Zemaşşerî, Ebu'l-Kâsım, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Te'vil ve 'Uyûni'l-Akâvil fi Vucûbi't-Te'vil*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1985, IV/138; er-Râzi, Fahrudin Muhammed b. Ömer, *et-Tefsiru'l-Kebir*, Beyrut, 1982, XXX/68-69; Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1979, VII/5227; *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, haz. Heyet, Ankara 2004, V/346.

⁹⁰ Turan, *Bilimler Tarihiçisi Fuat Sezgin*, s. 80.

⁹¹ Özal, Turgut, "Değişim Sürecinde İslam", *İslami Araştırmalar*, 6 (4), 1992, s. 230.

derin etkilere sahip olmuştur. İnsanın fikir üretme özgürlüğü önüne konan engeller insanlık adına hem utanç manzaraları oluşturmuş hem de büyük zaman kaybına sebep olmuştur. İnsanın inandığı veya düşündüğünü söylemenin önüne engel koyma insanın temel haklarına saldırıdır. Çünkü insanın beyindeki ortaya koyma imkânını elinden alma toplum adına da büyük kayıptır. İnsanın kişiliği ancak düşüncelerin özgür olarak ifade ettiği ortamda gelişir. Nasıl bir bitki, toprak, hava, su ve ısının bulunduğu uygun bir ortamda gelişirse bunun gibi insan da yeryüzü gezegenin de kişilik, düşünce ve sosyal çevrenin bulunduğu bir ortamda gelişir. İşte özgürlük bu buluşmanın, uygunluğun beşeri, sosyal ve tabii uyumun adıdır⁹². Bu aynı zamanda ahlâki bir taleptir. Bu talebi insanların elinden almak uçması gereken bir kartalı kafese hapsedmektir. Hapsedilen kartal uçuş kabiliyetini yitireceği gibi düşüncenin önüne konan engeller de hem toplumun kalkınmasına engel olur hem de insanın insanlığını ifade etmesine ipotek koymuş olunur.

İnsan düşüncesi ile insandır. Yeryüzünde kurulan bütün medeniyetler özgür beyinlerin kurduğu medeniyetlerdir. “Ben ekmeksiz yaşarım fakat hürriyetsiz yaşayamam” ifadesi insanı insan yapan esas unsurun maddi boyutu değil fikri boyutu olduğunu gösterir. Yoksa fikir hariç, yeme, içme, barınma, çoğalma hususlarında diğer canlılar ile insan aynı özelliğe sahiptir. İnsanın ne düşündüğünü ipotek altına alma toplumu bir nevi “Hayvanat bahçesine” çevirme ameliyesi olsa gerek. Çünkü bilgiyi ancak insan üretir, bilgi de ancak özgür bir ortamda üretilir. Düşünce özgürlüğü toplumun sigortasıdır. Tehlikeli görülen uç görüşler bile, özgür ortamda ilgi çekmezler; atomlaşarak törpülenirler, parçalanarak yalnızlaşırlar. Yasaklanan fikirler çekici olur. En çok okunan kitaplar en çok izlenen filmler, yasaklananlardır⁹³.

İlahi irade Hz. Âdem’i cennet koyduktan sonra bütün cennetten istifade etmesini emretmiş, fakat bir ağaca yaklaşmamasını istemişti. Hz. Âdem özellikle “yasaklanan” ağaçtan yiyerek cennet-

⁹² Bulaç, *Din, Devlet ve Demokrasi*, s. 193.

⁹³ Selçuk, *Sami, Türkiye’nin Demokratik Dönüşümü*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 93.

ten çıkarılmıştı⁹⁴. Bu da gösteriyor ki; yasağa karşı özlem ve ilgi ilk insanla başlamıştır. Yasakta cazibe ve çekicilik vardır. Akla kapı açılıp insanın özgür iradesine ipotek koyulmamalıdır. İnsanın ilk günahı, onun hür iradesi ve isteğiyle şuurlu olarak işlediği günahı. Bir de insanın şüphe ve itaatsizliğe muktedir ve şuurlu şekilde özgür bir şahsiyete sahip olma haline yükseldiğini gösterir⁹⁵. İmam Gazali "Eğer insanlar deve dışkısını ufalamaktan yasaklansalar, yine onu ufalar ve derler ki; Muhakkak bunda bir şey vardır da ondan bize yasaklandı⁹⁶" diyerek yasağın çekiciliğine dikkat çeker. Sami Selçuk şöyle der.

Tutuklanma Hitler'i meydana getirmiş. Sürgün de Lenin'i. Sürgün edilmeseydi, büyük bir olasılıkla Lenin, ömrünü bir parti başkanı olarak Duma'da noktalayacaktı. Her yasak, yasaklanana güç kazandırmış, aykırılığı mayalandırmıştır. Çünkü yasaklanan her görüş, inanç çapından çok salgılar: Roma Katakombalarına sürülen Hıristiyanlık, ilkin bükülmüş bir dal, daha sonra tepen bir daldır... Yasaklanan ve baskıyla sağlanan barış, aslında için-için süren bir savaştır... Küçük Hitler'e mikrofon vermeyerek onları silemeyiz. Hoşlanmasak bile Ku Klux Klanların felsefelerini yayma ve sokakta yürüyüş hakları vardır⁹⁷.

Alfanzo Reyes, "Kenetlenmiş dişlerle özgürlük türküleri söylenemez" derken toplumsal kalkınmanın ve gelişmenin motoruna dikkat çeker. Bunlar insan için sınırsız özgürlük vardır anlamına gelmez. Çünkü sınırsız özgürlük şeytanlar içindir. İnsanın şeytanlaşmasına izin verilmez. Beynin her ürünü de söze dönüştürüp dışarıya yansıtamaz.

Üretilen bilgi sayesinde toplumlar kalkınır. Kendisine lazım olan bilgiyi üretmeyen toplumlar gerekli olan bilgiyi ithal ederler ki bu da toplumun bünyesine uymadığı için yönetim ve halk arasında sürekli krizler yaşanır. Despotik rejimler özgün ve özgür beyinleri sevmezler. Çünkü konumlarını ancak "uydu beyinler" sür gitsin

⁹⁴ A'raf, 7/19-21;Taha, 20/115-123.

⁹⁵ İktbal, Muhamed, *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, trc. N. Ahmet Asrar, İst. th. s. 119.

⁹⁶ Gazzâli, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İbyau 'Ulumi'd-din*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1985, I/57.

⁹⁷ Selçuk, *Demokrasije Doğru*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 27.

diyenler sayesinde devam ettirirler. Düşünen beyin sorgular. Bilgi acı verir, hem sahibini hem de başkalarını rahatsız eder.

Firavun, statüsünü korumak kendisinden başka bir otoriteye inanmamaları için topluma baskı uygulayarak mevcut sistemi sorgulayanlara şöyle diyordu;“...Benden izin çıkmadan ona inandınız ha! (...) Ellerinizi ve ayaklarınızı farklı yönlerden keseceğim ve sizi hurma dallarına asacağım! Kimin azabının daha şiddetli, daha devamlı olduğunu işte o zaman anlayacaksınız!”⁹⁸ Firavun’un tehdit ettiği kişiler vahyi sihirden ayıracak bilgiye sahip kimselerdi. Sıradan insanlar değildi. Sıradan insanların sihirbazların sihrihinin vahiy mi yoksa sihir mi olduğunu bilme şansı olmayabilir.

Toplumsal kalkınmanın en büyük problemi toplumun itici gücü olan âlimlerin düşünce özgürlüğüne sahip olmayışıdır. Çarlık Rusya’nın iki büyük romancısından Tolstoy ve Dostoyevski’den sonra Sovyetler Birliğinde ciddi bir romancı veya muhalif bir tutum içinde olan Soljenistin’den başka güçlü bir entelektüel zihin yetişmediyse; bunun gibi baskılar altında geçen bu yüzyıl boyunca İslam dünyasında da güçlü bir zihin yetişmedi, hatırı sayılır bir sosyal gelişme olmadı⁹⁹. Hâlbuki Hz. Peygamber her halükarda fikir üretilmesini ümmetinin âlimlerinden istemektedir. “Ümmetimin düşünsel ayrılığı rahmettir¹⁰⁰” diyerek toplumun farklılıklar sayesinde kalkınacağına dikkat çeker.

Toplumsal çoğulculuğun varlığına tahammül günümüz dünyanın bir gerçeği olmak zorundadır¹⁰¹. Hem toplumsal kalkınmanın hem de bilginin üretilmesi hususunda farklı kültürlerin bir arada yaşaması bir kazanç ve zenginliktir¹⁰². İslam medeniyetinin Rönesanssı sayılan onuncu yüzyılın temel özelliğinin çok farklı kültürlerin birikimlerinden istifade etmek olduğu söylenir¹⁰³.

⁹⁸ A’raf, 7/123; Taha, 20/71

⁹⁹ Bulaç, *Din, Devlet ve Demokrasi*, s. 203.

¹⁰⁰ Acluni, İsmâil Muhammed, *Keşfü'l-Hafa an Muzilil-İlbas Amme İštebere Mine'l-Ehâdisi ala Elsineti'n-Nas*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985, I/153.

¹⁰¹ Çaha, Ömer, *Dört Akım, Dört Siyaset*, Zaman Kitap, İstanbul 2001, s. 77.

¹⁰² Turan, *Bilimler Tarihiçisi Fuat Sezgin*, s. 128.

¹⁰³ Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 47-60.

4.2. Farklılıklar ve Bilginin Üretilmesi

Çokluk ve çeşitlilik doğal ve tabii bir olgu olarak kabul edilme-lidir. Kur'an-ı Kerim bu çokluğu bir bütünlüğe dönüştürmeden çokluk içinde birlik, anlayışı etrafında örgüler. İlahi irade hiçbir zaman bütün insanların tek tip olmasını dilemedi. "Hem, Rabbin dileyseydi, bütün insanlığı bir tek ümmet yapardı; fakat [O, yollarını seçmekte kendilerini özgür bıraktı diye] hâlâ farklı görüşler benimsemekteler¹⁰⁴" derken toplumda bütün insanların tek tipleştirilmesi değil, bütün insanların ve inanç guruplarının ortak yaşam alanı oluşturulması istenmektedir. İnsanların sadece sahip oldukları fikir ve düşünce yapıları değil anatomik yapıları; göz retinası, saçlarının kılları, terkinin en basit unsuru parmak uçları¹⁰⁵ dâhil farklı ve özel olarak yaratılmışlardır. İnsanların kendisi gibi olana değil farklı olana ünsiyet etmesi fitratının gereğidir. Evlilik aynı kutuplu erkek/erkeğe, kadın kadınla değil, erkeğin kadınla yapılması doğallığın gereğidir. Aksi de fitrata ve hayata negatif müdahaledir. Hz. Âdem Hz. Hava'ya cehennem değil ilk organik bileşiği olan "enis" bir arada kaynaşıp anlaşabileceği bir dost olarak yaratılmıştı. Ne var ki Hz. Âdem'in çocuğu Kâbil kendisi gibi aynı fikirde olmayana tahammül etmeyerek yeryüzünde ilk akıtılan kanı (kardeşkanı)¹⁰⁶ döken oldu.

Bu paradigmanın günümüze kadar hiç değişmediğini görmek insan cinsinin kendi cinsine yaptığı ötekileştirmenin ve zulmün hiç bitmeyeceğinin göstergesidir. Eğer Allah bütün insanların aynı fikirlere sahip ve aynı inanca bağlı olmasını irade etseydi -ki bu onun için asla zor olmazdı- o zaman zihinsel gelişme tamamen dururdu ve "ve insanların hepsi yaratılışlarının zoruyla hakka inanıp Allah'a itaat ederek manevî hayatları itibariyle belki melekler gibi olurlardı. Ama tür olarak sahip oldukları üstün ve ayırıcı niteliklerinden yoksun düşüp toplumsal hayatları itibariyle karıncalara ya da arılara benzeyip çıkarlardı¹⁰⁷. Bu, insanın, ona doğruyla eğri arasın-

¹⁰⁴ Hud, 11/118; Secde, 32/13.

¹⁰⁵ Kıyamet, 75/4.

¹⁰⁶ Maide, 5/27-31.

¹⁰⁷ Abduh, Muhammed, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakim*, Mısır 1928, XII/193.

da seçim yapma ve böylece hayatını onu diğer bütün canlılardan ayıran, ahlâkî bir anlam, manevî boyut kazandırma imkânını veren, izafî de olsa, serbest irade ve seçme özgürlüğünden yoksun bırakılması olurdu¹⁰⁸.

“Beyin patronluğuna” soyunmak toplumun fikri yapısını dondurur. İslam fikir hayatında kendi “formatına uymayana” da saygı gösterip çok değerli bir kültür dünyası inşa etmişlerdir. Çünkü “Muttefekun Aleyh” görüşler olduğu gibi “Muhtelefun Fih” görüşler de hep saygı ile karşılanmıştır. Bütün insanların aynı fikirde olduğu bir dünyada aklın işlevselliğine vurgu yapmanın anlamı yoktur¹⁰⁹. Hâlbuki Kur’an-ı Kerim, akıl kelimesinin “Âkıl” yani sizin aklınız yok mu? Şeklinde ismi fail formunda hiç gelmemesi, hemen hemen hepsinin siz “Aklınızı kullanmaz mısınız?”¹¹⁰ Formunda gelmesi Kur’an’ın işlevi olmayan akıldan değil fonksiyonel akıldan söz etmesi ona verdiği önemi gösterir. Akıl sayısınca fikrin olduğu bir dünya özgür ve özgün bir dünyadır. Her insanın anatomik olarak farklı olması nasıl başkasını rahatsız etmiyorsa, hatta bir zenginlik kabul ediliyorsa fert sayısınca aklın olması da bir zenginliktir. İlahî meşiet de akıl sahiplerini muhatap almaktadır. Hatta “...O aklını kullanmayanları pisliğe/ricse mahkûm eder¹¹¹” diyerek ko-kuşmuş, çürümüş¹¹² ve iğrenç¹¹³ bir hayatın negatifiğine vurgu yapıp, akla yüklenen misyonun boyutuna dikkat çekmektedir.¹¹⁴ Kendi aklını kullanmayıp farklı fikir üretmeyenler başka akılların ürettiklerini kullanmak zorunda kalırlar. Bu da toplumda “akıl tutulmasına” götürür. Toplum; başkaları bizim için düşünsün, üretsin bize yeter anlayışına mahkûm eder. Böyle bir durumun

¹⁰⁸ Esed, *Meal*, s. 451

¹⁰⁹ Kur’an’ın akla verdiği değer için bkz. Güneş, Abdalbaki, *Akli Tefsir Hareketi: Mutezile ve Menar Ekolü*, Ahenk Yayınları, İstanbul 2003, s. 32; Güneş, *İşlevsel Akla Verilen Değer*, Ahenk Yayınları, İstanbul 2003, s. 69.

¹¹⁰ Bakara, 2/164, 170, 171; Maide, 5/58, 103; Enfal, 8/22; Yunus, 10/42, 100; Ra’d, 13/4; Nahl, 16/12, 67.

¹¹¹ Yunus, 10/100.

¹¹² Er-Razi, Zeynuddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ebi Bekr, *Tefsiru Garibi'l-Kur’ani'l-Azim*, tah. Hüseyin Elmalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 262.

¹¹³ Bkz. el-İsbahâni, er-Rağıb Ebu’l-Hüseyin, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur’ân*, Kahraman Yayınları, İstanbul 1986, s. 274.

¹¹⁴ Bkz. Güneş, *İşlevsel Akla Verilen Değer*, s. 84.

topluma ufuk açması ve toplumsal kalkınmaya katkı sağlaması söz konusu değildir.

Kur'an-ı Kerim; “Eğer Allah dileseydi hepinizi tek bir topluluk yapardı; fakat size emanet ettikleriyle sizi sınamak için yapmadı: o halde hayırlarda birbirinizle yarışın! Topyekûn dönüşünüz Allah'adır; işte o zaman ihtilaf ettiğiniz şeyleri size bir bir haber verecektir¹¹⁵” diyerek insanların kendilerini iddialarıyla değil ispatıyla yani; ne olduklarından ziyade fikirleriyle ve ne ürettikleriyle anlam kazanacaklarını ayette dikkate verir. Evrensel mesaj hiçbir ferdi Allah'ın rahmetinden dışlamaz bütün insanlığı “hayır yarışına” davet eder¹¹⁶. Hesap görücü olarak asıl otoritenin Allah olması gerektiğini insanların yapması gerekenin “değer” üretme olduğunu anlatır. Kur'an-ı Kerim; Allah'a, hesap gününe inanan ve Salih amel işleyen herkesin mutlaka ödüllendirileceğini¹¹⁷ vurgulayarak bütün insanlık ailesini bir arada yaşama kültürünü temin ve tesis etmeye çağırır. Çünkü öteki “ben” in rakibi olarak değil “ben”i var etmeye yarayan bir argüman olarak görülmelidir. Yoksa “Eğer Senin Rabbin dileseydi, dünyada ne kadar insan varsa hepsi imana gelirdi. Ama bunu irade etmedi. Şimdi sen mi, imana gelsinler diye insanları zorlayacaksın?¹¹⁸” derken farklı olana karşı tutumumuzun şekline dikkat çeker.

Bir başka ayette: “Ey insanlar! Bakın, Biz sizi bir erkek ve bir kadından yarattık ve sizi kavimler ve kabileler haline getirdik ki birbirinizi tanıyabilesiniz. Şüphesiz, Allah katında en üstün olanınız, O'na karşı derin bir sorumluluk bilincine sahip olanınızdır. Allah her şeyi bilendir, her şeyden haberdar olandır¹¹⁹” derken insanların birbirlerinden kalıtımsal olarak herhangi bir üstünlüğünün olmadığı, insanların kavimler ve kabilelere dönüşmesi farklılıkların varlığının kabulünün ahlâki temelini oturtma, toplumdaki fertlerin eşitlik barış temelinde bir arada yaşamayı sağlamadır. Ayette geçen “Tearuf” tanıyabilme formunda geçmektedir. Bu da karşıdakini

¹¹⁵ Maide, 6/48.

¹¹⁶ İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s.203.

¹¹⁷ Bakara, 2/62; Maide, 5/69.

¹¹⁸ Yunus, 10/99.

¹¹⁹ Hucurat, 49/13.

“tanımayı” gerektirir. Çünkü sağlıklı bir insani ilişki öteki insanlarla ilişkimiz onları “tanıma” temelinde gelişir, tanımlamakla değil. Herkes kendini nasıl tanımlıyorsa öyledir. Kimse kimseyi tanımlamak mecburiyetinde değildir. Fakat tanımak zorundadır. Hatta kimse kimseyi din dışı ilan edemez. Bir insan kendi beyanı ile “Ben Müslüman’ım” diyorsa Müslüman’dır. Müslüman değilim diyorsa değildir. İnsanları tanıma kendi beyanları ile mümkündür. Bu ilişki biçiminde kuşkusuz “öteki” vardır; ama “öteki” tanımlama sonucunda “ötekileştirilmemiş” ve bir “tehdit” unsuru olarak algılanmamış olur. Herkes kendisi olarak kalabilmeli ve “öteki” ile beraber yaşamının sevincini iliklerine kadar yaşayabilmelidir. Toplumda hiç kimse kendini fazlalık veya ayrık otu olarak görmemelidir. Bütün insanlara “Adalet” ortak paydasında muamele yapılmalıdır.

Ayet farklılıkları kültürel bir zenginlik olmakla beraber daha çok bunun bir “değer” olarak korunmasını istemektedir. Kâinattaki her bir renk, dil, desen, kavim ve kabilenin... Varlığı toplumun anlam dünyasına değer katar. Bunlardan herhangi birinin inkârı veya yok sayılması fitratı inkâr anlamına gelir. Ayet insanların kimliği üzerinden kin ve düşmanlık üretmenin yollarını kapatıp, kimlik üzerinden muhabbet ve sevgi üretmenin yol ve yöntemini göstermektedir.

Hız. Peygamber (s.a.v.) Bedir savaşı sonrası savaş esiri olanların Müslüman çocuklara okuma yazma öğretilmelerini isteyerek farklı fikirde/müşrik olmalarının onlardan istifade edilmeyeceği yolunu tercih etmemiş bilakis toplumda üretebileceği fikirlerinin olmasına bakmış¹²⁰. Hatta diplomasideki kabiliyet ve başarısından dolayı Müslüman olmayıp “Müşrik” olan Amr b. Umeyye’yi Habeşistan’a göndererek diplomasideki işlerinde çalıştırmış, müşrik birisinin sahip olduğu bilgi birikimden istifade cihetine gitmiştir¹²¹. Hicret esnasında henüz Müslüman olmayan Abdullah b. Uraykıt’ın maharetli yol rehberliği hususundaki tecrübesinden ve güvenilir olmasından

¹²⁰ İbn Sa’d, Ebu Abdillâh Muhammed, *et-Tabakatu'l-Kübra*, Beyrut, 1985, II/18; Ebu Ubeyd, Kasım b. Sellam, *Kitabu'l-Emval*, ter. Cemaleddin Saylık, İstanbul 1981, s. 308.

¹²¹ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, ter. Sâlih Tuğ, İrfan Yayınevi, İstanbul 1980, 1/447.

istifade etmekten çekinmemiştir¹²². İslam tarihi boyunca da farklı inanç mensuplarının sahip oldukları bilgi ve beceriden istifadeden uzak kalınmamıştır¹²³. Böyle bir anlayışın toplumun kalkınması ve açık toplum haline gelmesine katkı sağlamıştır. Komünist bloğun-
daki ülkelerin geri kalıp tutunamamasının bir sebebi de hem dün-
yaya kapalı oluşları hem de bütün toplumun tek tip fikir, bazen de
Çin de olduğu gibi tek tip kıyafet uygulamasıdır. İnsanların din, dil,
ırk, kültür, mezhep ve inanç olarak farklı olmasına imkân tanıyıp
ürettikleri ile kendilerini ispat ve ifade etmeleri halinde toplumsal
kalkınmaya katkı sağlanmış olacaktır. Bütün bunlarla beraber top-
lumda sağlıklı bir çalışma ahlâkı anlayışı inşa etmenin toplumsal
kalkınma için vazgeçilmez bir esas olduğunun da bilinmesi gerekir.

5. İnsan ve Çalışma Ahlâkı

Yokluktan varlığa, varlıktan canlı olmaya, canlı olmaktan ken-
disine ruh üflenerek, üflenen ruh içinde akıl ve irade sahibi olması,
akıl ve iradenin yol haritası olan peygamberler ve vahiy ile tanışan¹²⁴
yeryüzünün en aziz varlığı insandır¹²⁵. İnsan sadece kendisinden
değil yeryüzünde bulunan diğer varlıklardan da sorumlu olarak
yaratılmıştır. İnsan yaşadığı yerkürede hem üretirken hem de tüke-
tirirken ilahi iradenin çizdiği çerçeveye riayet etmesi gerektiği “İn-
san başıboş bırakılacağı mı sanır¹²⁶? Fehvasınca hareket etmesi
hususunda kendisine sık sık hatırlatılması istenir¹²⁷. “İnsanın tek ser-
mayesinin alın teri¹²⁸” olduğu geriye kalan bütün her şeyin “sahibi-
nin¹²⁹” Allah olduğu bütün her şeyin kendisine “emanet” olarak
verildiği şuuru ile davranış sergilemesi insandan istenir. Çünkü
sahip olunan malın “emanet” olma duygusuna ve bilgisine sahip

¹²² İbn Sa'd, *et-Tabakatu'l-Kübra*, I/223-226.

¹²³ Öztürk, Levent, *İslam Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, 321-399; Gayrimüslim hekimlerin İslam toplumunda çalışmaları ve topluma katkıları hususunda bkz. Öztürk, “Abbasiler Döneminde Yaşayan Hıris-tiyan Doktorların İslam Toplumuna Katkıları”, *İstem Dergisi*, 2 (3), 2004, s. 72-73.

¹²⁴ İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 543.

¹²⁵ “Gerçekten Biz Âdem evlatlarını şerefli kıldık.” İsrâ, 17/70.

¹²⁶ Kıyamet, 75/36.

¹²⁷ Zariyat, 51/55.

¹²⁸ Necm, 53/39.

¹²⁹ “Allah onlara şöyle hitab eder: “Bugün mülk ve hâkimiyet kimin? Mutlak galip, tek hâkim olan Allah'ın!” Mü'min, 40/16.

olması halinde “Malı kendisini ölümsüz kılacak¹³⁰” gibi davranmaz. Bütün bunlar insanın üretmeye bigâne kalmasına mani değildir. Çünkü insan çabası ve ürettikleri ile imtihan dünyasından ayrılacaktır. Hatta İslam’ın ibadet sistemine bakıldığında zekâtın ve haccın ifası ekonomik yeterlilikle ilgili görülecektir. Namaz ve oruç ta dolaylı olarak ekonomi ile ilişkilidir¹³¹.

Kur’an-ı Kerim Cuma ibadeti için “Namaz tamamlanınca yer-yüzüne yayılın, işinize gücünüze gidin, Allah’ın lütfundan nasibinizi arayın. Felaha ermenizi ümit ederek Allah’ı çok zikrediniz¹³²” diyerek hayatın “kesintisiz ve sürekliliğine” dikkat çeker. Toplumsal bir ibadet özelliği taşıyan Cuma namazında ilahi “dergâha kalkan” ellerin namazdan sonra “toplumsal kalkınmaya” yönelik olarak çalışmaya uzanması yüce kudretin ısrarla “Yeryüzüne yayılın” emri ile istediği bir davranıştır. Toplumsal kalkınmanın bu boyutunu işlevsel hale getirmede “Din görevlilerine” büyük görev düşmektedir. Amerika’da din adamlarının toplumsal kalkınmaya katkı sağlamaları için ekonomik etkinliklere destekleri talep edilmektedir¹³³.

Kur’an-ı Kerim fertlerden iman etmesini istediği ayetlerde inancın pratize olmuş hali olan “amel-i salih”e vurgu yapar. Hatta imandan sonra ikinci kategoriye ameli/çalışmayı koyarak çalışmaya manevi bir derinlik katar. Bu da tıpkı ibadet gibi ferdin hayatında çalışmaya bir “süreklilik” katar. Madde ve mana bütünlüğünün inanç boyutundaki tevhidine / ayrılmazlığına / birlikteliğine vurgu yapar¹³⁴. İnanç ile boyanmış bir ekonominin sömürüden ve haksız kazançtan uzak olacağı muhakkaktır. İslam ile kapitalizmin en büyük farkı, kapitalizmin “homo economicus” telakkisinin İslam’a aykırı olmasıdır. İslam insanı sadece ekonomiden ibaret görmez.

¹³⁰ Hümeze, 104/3.

¹³¹ Atalay, Orhan, *Kur’an-ı Kerim’de İnsan-Meta İlişkisi ve Çalışmanın Yeri*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1993, s. 88-89.

¹³² Cuma, 62/10.

¹³³ Mannan, Muhammed Abdul, *İslam Ekonomisi Teori ve Pratik*, ter. Bahri Zengin, Fikir Yayınları, İstanbul 1976, s. 469.

¹³⁴ Bakara, 2/25, 72, 83; Nisa 4/57; Maide, 5/9, 93; A’raf, 7/42; Yunus, 10/4. Ameli salih kavramının değerlendirilmesi için bkz. Dumlu, Ömer, *Kur’an-ı Kerim’de Salâh Me-selesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 10-29.

İnsana yön veren Allah'a kulluk şuurudur. İnanan insanın ticareti ibadet, ibadeti de ticarettir¹³⁵. Yani hayatı ahiret yörüngelidir.

Çalışmayı ve üretmeyi ifade eden amel kelimesinin “A-M-L” olarak gelmesi bedeni ve maksatlı bir faaliyet gayreti gösterirken¹³⁶, aynı formun farklı kombinezonu olan “A-L-M” de zihni ve fikri bir cehdin ürünü bir şeyi idrak etme, algılama olarak kendisini ilim olarak gösterir¹³⁷. Yine aynı kelimelerin “L-M-A” şeklinde ışık anlamına gelir¹³⁸ kalbi bir faaliyete karşılık olarak gelir. “M-L-A” olarak gelmesi ise süratle¹³⁹ gerçekleşmesi anlamına gelir. Bütün bunlar da gösteriyor ki insanın hayatında hem aksiyonun, hem zihni, fikri gayretin hem de kalbi faaliyetin bir araya getirilmesi ile dengeli bir hayat kurulabilir. İnanan insan hayatında her halükarda ameli-fikri-kalbi bir faaliyetin içerisinde olmalıdır. Hatta “Bir işi bitirir bitirmez diğerine başla. Allah'a sığın boşluktan¹⁴⁰” emri ilahisi bunu gösterir. Yoksa insanlık kapitalizmdeki gibi emeğin inkârı veya sosyalizmin sermaye inkârı handikabından kurtulamaz. Böyle bir ahlâk anlayışının ortaya konması halinde bütün insanlık için “örnek ve dengeli ümmet olma¹⁴¹” örnekliliği ile İnanan insanlar kendini gösterir. İnanan insanın temel özellikleri sayılırken “Onlar zekât vermek için faaliyet içinde bulunurlar¹⁴²” şeklinde formüle edilir. Yoksa çözülen ve çöken sosyalizm hülyasından sonra pençesine düşülen kapitalizmden kurtarılmayı bekleyen insanlığın gideceği son sığınağı da yitirilmiş olur. Bu da tüketerek alan el değil üreterek veren el konumuna gelmek ile mümkündür¹⁴³.

¹³⁵ “Ey iman edenler! Sizi gayet acı bir azaptan kurtaracak, üstelik size çok kârlı bir ticaret sağlayacak bir iş bildireyim mi? Allah'a ve elçisi inanın, Allah yolunda mallarınızla ve canlarınızla mücadele edersiniz. Eğer bilerseniz bunu yapmak sizin için çok hayırlıdır.” Saff, 61/10-11.

¹³⁶ “a-m-l” için bkz. er-Razi, *Tefsîru Garibî'l-Kur'ânî'l-Azîm*, s. 409; el-İsbahâni, *el-Müfredât*, s. 519.

¹³⁷ İsbahani, *el-Müfredat*, “a-l-m”, s. 513

¹³⁸ el-Feyyumi, Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Misbâbu'l-Münir*, Lübnan 1990, s. 213.

¹³⁹ “m-l-a” için bkz. *el-Mu'cemu'l-Vasit*, haz. Heyet, Mısır 2003, s. 885.

¹⁴⁰ İnşirah, 94/7-8.

¹⁴¹ Bakara, 2/143.

¹⁴² Mu'minun, 23/4.

¹⁴³ Hz. Peygamber (s.a.v.) “Veren el, alan elden hayırlıdır” derken toplumsal kalkınmanın üretme boyutuna dikkat çeker. Buhari, Zekat 18.

İnsanın kendisine rehberlik etmesi ve elinden tutması için gönderilen peygamberler hem manevi hem de maddi boyutu ile örnek olmuşlardır. Her peygamberin bir sanatta, zanaatta mesleğinin olması, hem kendilerinin geçimlerini temin hem de insanlara örnek olmaları içindir¹⁴⁴. Müfessirler Hz. Davud (a.s.)'a demirin yumuşatılıp, emrine verilmesi ve kendisine Allah tarafından zırh yapma sanatının öğretilmesini şu İsrail'i olaya bağlarlar. Hz. Davud (a.s.) İsrailoğullarının devlet idaresini yüklenince, ülkenin idari gidişatını denetlemek amacıyla, zaman zaman tebdil-i kıyafet edip, halkın arasına çıkar ve devlet idaresi ve yöneticileri hakkında halka sorular sorardı. Onlar da onu överlerdi. Bir gün, insan suretinde bir melekle karşılaşır ve ona Melik Davut hakkında ne düşünürsün? der. Melek "Bir kusuru olmasa, Davut ne güzel bir kuldur" diye cevap verdiğinde, Hz. Davut "Kusuru nedir?" dediğinde, Melek "O, devlet bütçesinden çocuklarına yedirmese, kendi el emeğini yemiş olsa, faziletleri daha da artacaktır" diye cevap verir¹⁴⁵.

Bunun üzerine Davut (a.s.) Allah'a dua edip, kendisine bir zanaatın öğretilmesini talep eder. Cenabı Allah da ona zırh yapmayı öğretir. Bundan sonra Hz. Davut (a.s.) zırh yapıp, satmaya başlar. Elde ettiği kazancın bir kısmı ile aile geçimini sağlar, diğerini de yoksullara infak eder. Kurtubi bu ayetten istidlal ile salih insanların el emeği ile geçinmeleri için bir zanaata sahip olmalarının zorunlu olduğunu söyler¹⁴⁶.

Hz. Peygamber (s.a.v.) "Allah'ım tembellikten sana sığırım...¹⁴⁷" diyerek üretmemenin bir musibet olduğuna dikkat çeker. Yine ümmetine üretmesini isterken geçmiş peygamberlerden bu hususta şu örneği verir; "Hiçbir kimse, asla kendi kazancından daha

¹⁴⁴ Hz. Nuh marangozdu, Hz. İbrahim manifaturacılık/bezzazlık yapardı, Hz. Davut demirciydi zırh yapardı. (Bkz. Enbiya, 21/80) Hz. Süleyman emrinde cinleri çalıştırırdı. (Sebe, 34/12, 13, 14.) Hz. Musa çobanlık yapmıştır. Kasas, 28/27, 28. Hz. Peygamber (s.a.v) hem ticaret hem de çobanlık yapmıştır. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakatu'l-Kübra*, 1/125; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/46.

¹⁴⁵ Zemahşeri, *Keşşaf*, III/282; Razi, *Mefatibu'l-Gayb*, XXV/246; Nesefi, *Medarik*, III/319.

¹⁴⁶ El-Kurtubi, Ebu Abdillah Muhammed el-Ensâri, *el-Câmi' li-Abkâmi'l-Kur'an*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1985, XIV/266. Çalışma için bkz. Atalay, *Kur'an-ı Kerim'de İnsan-Meta İlişkisi ve Çalışmanın Yeri*, s. 105-110.

¹⁴⁷ Müslim, Zikir 50; Ebu Davut, Vitir 32; Nesai, İstiaze 7.

hayırlı bir rızık yememiştir. Allah'ın peygamberi Davut (a.s.) da kendi elinin emeğini yerdi¹⁴⁸." Davut (as)'ın hem peygamberlik hem de üreten boyutuna dikkat çeker. Zekeriyya (a.s.) dülgerci idi¹⁴⁹. Bütün bunlar insanlığın rehberleridir. İlahi metin bize de "...Onların yoluna, rehberliğine uyunuz..."¹⁵⁰ diyerek her hususta onların yol ve yöntemlerini edinmemiz gerektiğini ifade eder. "Göklerde ve yerde bulunan her varlık O'na muhtaçtır; her an O, Hayata ve varlığa dair her işe müdahildir"¹⁵¹. derken de ilahi ahlâkla ahlâklanmamızı isteyerek hayatımızın hiçbir karesinde boşluk olmamasını istemektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) "Allah sanat ve meslek sahibi olup üreten kulunu sever"¹⁵² buyururken ümmetinin sahip olması gereken temel özelliğine dikkat çeker. Yine Hz. Peygamber (s.a.v.): "Farz namazlardan sonra kazanç arama farzdan sonra farzdır"¹⁵³ diyerek ibadetin üstünlüğünü ondan sonra hayatımızın üretmekle süslenmesi gerektiğini bize anlatır. Gönül dünyasına kattığı değer ile beraber yaşadığı topluma da değer katması istenir. "Helal kazanç aramak Allah yolunda çarpışma gibidir. Helal kazanç peşinde iken ölen kimse bağışlanmış olarak ölür"¹⁵⁴. hakikati yarın ahirette Allah'ın huzuruna çıkarken nasıl bir yol izlediğimizin hesabını yapmamız gerektiğini bize anlatmaya yeter.

Hz. Peygamber (s.a.v.) gönderildiği toplumda emeğin ve üretmenin kutsiyetine¹⁵⁵ dikkat çekerek üreterek hem kendilerine hem de topluma katkı sağlamaları hususunda insanları sürekli uyarmış, fakirliği de toplumun bünyesinden sökülmesi gereken zararlı bir virüs gibi görmüştür¹⁵⁶. Nitekim işi olmayan birisine günümüz ifadesi ile "mikro kredi" yolunu göstererek şöyle bir çözüm üretmiş-

¹⁴⁸ Buhari, Buyu', 15; Enbiya 37.

¹⁴⁹ Müslim, Fezail 169.

¹⁵⁰ En'am, 6/90

¹⁵¹ Rahman, 55/29.

¹⁵² Acluni, *Keşfü'l-Hafa*, I/285.

¹⁵³ Taberani, Mu'cemü'l-Evsat, VII/272.

¹⁵⁴ El-Muttaki, *Muntehâb-ı Kenzi'l-Ummal*, 4/14.

¹⁵⁵ Abdullah İbni Amr İbni Âs *radıyallahu anhümâ*'dan rivayet edildiğine göre, Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: "Malı uğruna öldürülen kimse şehittir." Buhârî, Mezâlim 33; Müslim, İmân 226. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, Sünnet 29; Tirmizî, Diyât 21; Nesâî, Tahrîm 22, 23, 24; İbni Mâce, Hudûd 21.

¹⁵⁶ "Fakirlik neredeyse küfre yol açar." Bkz. Acluni, *Keşfü'l-Hafa*, 2/141

tir. Bir gün peygamber efendimizin yanına, Medineli Müslümanlardan fakir bir adam geldi ve yiyecek bir şeyler istedi. Efendimiz ona: "senin evinde hiç eşya yok mu?" diye sordu. Adam: "var" dedi. "Bir kısmıyla örtündüğümüz, bir kısmını yere serdiğimiz bir çul, bir de su kabımız var." Resul-i Ekrem "onları bana getir" buyurdu. Adam çul ile su kabını getirdi. Peygamber efendimiz onları eline aldı ve etrafındakilere: "Bunları kim satın almak ister?" diye sordu. Sahabelerden biri onlara bir dirhem vereceğini söyledi. Hz. Peygamber: "Artıran yok mu?" diye birkaç defa seslendi ve iki dirhem verene onları sattı. Parayı fakir sahabeye uzatarak: "Bunun bir dirhemiyle ailene yiyecek al. Kalan parayla da bir balta satın alıp bana getir" buyurdu. Adamın getirdiği baltaya Efendimiz kendi elleriyle bir sap taktı ve ona şunları söyledi: "Haydi şimdi git; bununla odun kes ve sat! "on beş gün çalış; ondan sonra yanıma gel!" fakir adam on beş gün sonra Nebi'nin yanına geldi. On dirhem kazanmış, bu parayla kendine ve ailesine elbise ve yiyecek almıştı. Peygamber efendimiz buna çok sevindi ve ona şunları söyledi: "Dilenciliğin, kıyamet günü suratında bir leke gibi görünmesinden, böylesi senin için daha iyidir¹⁵⁷." diyerek üretmesinin hem insanların eline bakmaktan kurtarır hem de ekonomik bağımsızlığını temin ederek hayatını devam ettirir. "Rızkın onda dokuzu ticarettedir¹⁵⁸" ilkesi ahlâk ve karakter haline getirilirse toplumu üretir hale getirir ve toplumun ekonomik canlılığa kavuşmasının yolunu açar. "İçinizden kim bana insanlara yük olmayacağına, onlardan bir şey istemeyeceğine dair söz verirse, ben de ona cennette olacağına garanti veririm¹⁵⁹" hakikati ahirette mutluluğa açılan kapının dünyada üretmekten geçtiğini ifade eder. Allah bu dünyada "tekvini kanunlara" riayet ettikten sonra inanan veya inanmayan şeklinde kimseyi kayırmamaktadır¹⁶⁰.

Hz. Peygamber (s.a.v.) üreten/dürüst tüccarı ahirette peygam-

¹⁵⁷ Ebu Davut, Zekât 26; İbn Mace, Ticaret 25.

¹⁵⁸ Münavi, Muhammed Abrurrauf, *Feyzu'l-Kadir*, Mısır 1938, III/244.

¹⁵⁹ Tirmizi, Zühd 61.

¹⁶⁰ "Hepsine, dünyayı isteyenlere de, ahireti isteyenlere de Rabbinin ihsanından veririz. Rabbinin ihsanı kısıtlanmış değildir." İsra, 17/20.

berler ve şehitlerle beraber olacakları müjdesini verirken¹⁶¹ “üreten ele” olan bakışı, oldukça anlamlıdır. Hz. Peygamber (s.a.v.) Sa’d b. Muaz ile tokalaşınca ellerinin nasır bağladığını gördü. Bunun neden kaynaklandığını sordu. O da “Ailemin geçimini sağlamak için kürek ve kazma ile çalışıyorum” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) onun elini öptü ve “Bunlar Allah Teâlâ’nın sevdiği iki eldir¹⁶²” buyurdu. Hz. Peygamber (s.a.v.) bununla üreten elin ve emeğin saygıya layık olduğunu gösteriyor. Üreten el öpülür. Üretmeyen eller ise başkasının ellerini öpmek zorunda kalırlar. Bu övgüye mazhar olan sadece bağ ve bahçede değil her türlü emeği, bilgiyi ve ticari faaliyeti içine alır.

İmam Gazzali şöyle bir anekdot nakleder: İsa (a.s.) gördüğü bir adama “Ne yaparsın?” diye sordu. Adam “İbadetle meşgul olurum” dedi. İsa (a.s.) “Geçimini kim temin eder?” diye sordu. Adam “Kardeşim temin eder” dedi. İsa (a.s.) “Asıl âbid / ibadet eden kardeşindir desene” buyurdu¹⁶³.

Hz. Ömer “Sakin Oturduğunuz yerden, “Allah’ım, rızkımı ver” deyip durmayın. Biliyorsunuz ki, gök ne altın yağdırır ne de gümüş” bir başka ifadesinde “Çoluk çocuğum için alış-veriş ettiğim yerde ölmeyi başka bir yerde ölmeye tercih ederim¹⁶⁴” diyerek insanlarda yanlış tevekkül anlayışının önüne geçmenin formülünü ve yolunu gösteriyor. Yezid b. Müslime arazisini ağaçlandırıyordu. Bunu gören Hz. Ömer (r.a.) “Çok güzel yapıyorsun insanlara muhtaç olmağa gayret et, hem dininin hem de insanların en kerimi olursun¹⁶⁵” şeklindeki üretken insana pozitif bakışı ve onu üretmek için motive etmesi fertlerde çalışma ahlâkının meleke ve duygu haline gelmesine katkı sağlar. Abdullah İbn-i Mes’ud (r.a.): “Dünyasına ve ahiretine yarayacak bir işle meşgul olmayıp boş duran bir insanı görmekten hoşlanmam¹⁶⁶” derken boş oturma alışkanlığının yoğun

¹⁶¹ Tirmizi, *Buyu’* 4; İbn Mace, *Ticaret* 1; Darimi, *Buyu’* 8.

¹⁶² Serahsi, Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed, *Mebsut*, ter. Heyet, İstanbul 2008, XXX/321. Naklen, Şevkani, *el-Fevaidu'l-Mecmua*, I/151.

¹⁶³ Gazzâli, *İhya*, II/62.

¹⁶⁴ Gazzâli, *İhya*, II/62.

¹⁶⁵ Gazzâli, *İhya*, II/62.

¹⁶⁶ Gazzâli, *İhya*, II/62.

olduğu toplumun rahatsız edici olması gerektiğini anlatır.

Mehmet Akif Ersoy şöyle der: “Biz tutmuş da mahlûkattan bahs ediyoruz. Halk yok mu, Halk, işte o da keyfiyetini, suretini tasavvur edemeyeceğimiz bir faaliyetle kâinatı idare edip duruyor! “...Her an o hayata ve varlığa dair her işe müdahildir¹⁶⁷” derken Allah her an bu kâinata hayat veriyor; her an bir şe'n, bir hadise vücuda getiriyor. Hallak-ı azimu'ş-şan kısa lakin bizim tahayyül edemeyeceğimiz kadar kısa bir an için faaliyeti bıraksa bütün mevcudat alt üst olur¹⁶⁸.” Bütün bunların fertlerde iş ve çalışma ahlâkına dönüşmesi toplumun kalkınmasına vesile olacağı muhakkaktır. Toplumsal geri kalmışlığın sadece toplumun ekonomik faaliyetini değil inanç boyutunu da negatif anlamda etkilediğini Peygamber (sav)'in “Allah'ım küfre düşmekten ve fakirlikten sana sığınırım¹⁶⁹” ifadelerinde görmek mümkündür.

Sonuç

Toplumsal hayat insanlar için vazgeçilmez bir gerekliliktir. Toplu halde yaşamak insanı beraber yaşadığı fertlerle işbölümü yapmaya mecbur bırakır. İnsan diğer canlıların aksine sahip olduğu her şeyi çalışarak elde etmek zorundadır. Bu da üretilen değerli değerli olması anlamına gelir. El emeği alın teri hayatın vazgeçilmez esası haline getirilmelidir. Yoksa üretmesi/vermesi gereken el, alan/tüketen haline gelir ki bu durum toplumsal bağımlılık halini alır. Toplumu da çağının öznesi ve kurucu unsuru olmasını değil nesnesi haline getirir. Nesne halinde yaşamak insanı ve toplumu fitraten özgün ve özgür yaşamasını ve kendini ifade etmesini engeller. Taklit edilen değil, mukallit konumuna düşürür.

Toplumsal hayatta sağlıklı bir gelişme ve kalkınmanın olmazsa olmazlardan önceliği de toplumdaki “ben” duygusu yerine “biz” anlayışının yerleşmesidir. Bunu sağlamada kutsalın manevi bir dinamik olarak hayata müdahil olması hem toplumsal barışı sağlama hem de kalkınmayı daha dengeli hale getirir. Çünkü batı kapitaliz-

¹⁶⁷ Rahman, 55/29.

¹⁶⁸ Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul 1997, I/476.

¹⁶⁹ Ahmet b. Hanbel, Müsned, V/36.

minin ortaya çıkışında Protestanlık ahlâkının, Japonya'nın kalkınmasında Japon ırkının üstünlüğünü önceleyen Şintoizm'in olduğu söylenir.

Tarihi süreçte kurulan medeniyette asıl mayanın Kur'an'ın "ilmi zihniyeti" olduğu aşikârdır. Bu zihniyet tarihi süreçte hep bilgiyi ve ahlâkı önceliklememiz gerektiğini bize anlatır. Ahlâki değerlerin aşındığı toplumların güçlü olmalarına rağmen tarih sahnesinden çekildikleri bir vakıadır. Bilgi, insan toplumunun her gelişiminde kök/esas olarak yerini almalıdır. Medeniyetimiz bilgi ile izdivaç etmiş bir medeniyettir. Bilginin ahlâk ile hemhal olması onu daha çekici hale getirir. İslam medeniyetinin Rönesansa katkısı ve etkisi Müslümanların ürettiği bilgi sayesinde gerçekleşmiştir. Bilgiyi "ilk öncelik" haline getirenlerin çağlarını okuma imkânına kavuşacağı muhakkaktır. Bilginin de ancak "özgür" bir ortamda üretilebileceği izahı varestedir. Özgür ortamda üretilen bilginin çalışma ahlâkını motive edeceği, bunun neticesinde insanların "ibadet neşvesi" içinde çalışmalarını gerçekleştireceği.

Kur'an-ı Kerim'in sahip olduğu dinamizme, fikirden ziyade aksiyona vurgu yapmasına, fikirlerin bir ütopya değil bir eylem planı haline getirilmesini istemesine rağmen Müslüman toplumların hali pür melalini izah etmek oldukça karmaşıktır. Bir başka alan için Aliya İzzet Begoviç'in dediği gibi: "...İbadetleri temizlikle ve daimi olarak zamana riayetle bağlantılı olan insanlar niçin temizlik ve dakiklik örnekleri değildir? Yılda otuz gün kendilerini yiyecek-İçecekten mahrum bırakan insanlar niçin bir disiplin örneği olmazlar? Bazen acımasız ve katı olan bu on dört asırlık uygulamadan sonra temizlik ve dakiklik ve disiplin nasıl olup da onların "ikinci bir tabiatı" haline gelmemiş, hatta saplantı haline almamıştır? Bu iki soruya tatminkâr bir cevap verebilecek olan kişi Nobel ödülünü hak ederdi...¹⁷⁰" derken toplumsal problemlerimizi niçin çözemediğimiz açmazlığına dikkat çeker.

Toplumsal barış kalkınmanın dinamiğini oluştururken, savaş ve belirsizlik durumları tarih boyunca toplumun önünü tıkamıştır.

¹⁷⁰ İzzetbegoviç, Aliya, *Özgürlüğe Kaçışım, Zindandan Notlar*, ter. H. Tuncay Başoğlu, İstanbul 2006, s. 301-302.

Haçlı seferlerinin oluşturduğu olumsuz şartlardan dolayı İslam dünyasında bilginin bütün alanlarında bir duraklamanın yaşandığı bir gerçektir. Günümüzde de, geçmişte ilmin merkez üssü görevini gören İslam dünyasının bazı merkezleri silahların susmadığı mekânlar haline gelmesi toplumsal kalkınmanın önünü tıkayan başlıca amiller olmaktadır. Farklı inanç, dil, mezhep ve fikir guruplarını bir arada yaşatamayan toplumların sağlıklı bir kalkınma gerçekleştirilmesi zor olsa gerektir. İlahi irade herkesi herkese muhtaç halde yaratmış. Müstağni davranan bir benliğin ekonomik imkâna ve kalkınmışlığa sahip olsa bile yer kürede huzur bulması mümkün görünmemektedir. Ürettiğini başka canlı varlıklarla paylaşması onu Firdevs'e aday hale getirir.

Batıdaki kalkınma çabasında sahip olduğu kültürü ihraç etme ve kullanılan teknolojinin kendisi dışındaki ülkelere vermekten kaçınmadığı bir gerçektir. İslam dünyasının aşağılık kompleksine kapılmadan batının üstünlüğünden ziyade kendi farklı oluşunu bilme bunun da tabii bir süreç olduğunu kabullenmek zorundadır. Müslümanların kendine özgü ve özgün, insanın Yüce Allah'a iyi bir kul olma endeksli bir kalkınma modelini geliştirmesi gerekir. Yoksa kapitalizmin insanı egoist ve sadece tüketen bir "mahlûk" haline getiren anlayışını durdurma imkânı olmaz. Hâlbuki bütün semavi dinlerin peygamberlerin manevi mirasını yeniden inşasına ihtiyaç vardır. Çünkü dünyanın bir köşesinde daha çok yediği için ölen insanların varlığına karşın, bir başka bölgede bir bardak su, bir tas çorba, bir tane hap bulamadığı için ölüm-kalım mücadelesi verenlerle dolup taşmaktadır. Ünlü düşünürün "Umuyoruz ki yakın bir gelecekte, modern bolluk dönemi ve bilimdeki son gelişmelerin yarattığı "ruhsal boşluğun" farkına varılır ve modern toplum artık dikkatlerini yeniden hayatın "felsefi ve ruhsal yönüne" çevirir. Böylece insanların şu anda sahip olduğu ve hatalı bir biçimde kontrol ettiğini sandığı gücün yerine, toplumsal olarak insanları daha birbirine bağlayıcı yeni ahlâki kriterler ortaya çıkabilir" sesine kulak verilir de mana yüklü demokrasi arayışına girildiği bir dönemde mana yüklü bir kalkınma modeli gerçekleştirilmiş olur. Yoksa insanlığın son arayışı da sonuçsuz kalacaktır.

Kaynaklar

- Abduh, Muhammed, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim*, Mısır 1928.
- Abdulhamid, Muhsin, *İslam Toplumsal Kalkınma*, Koba Yayınları, İstanbul 1993.
- Acar, Mustafa – Demir, Ömer, “Toplum”, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yayınları, İstanbul 1997.
- Acluni, İsmâil Muhammed, *Keşfu'l-Hafa an Muzili'l-İlbas Amme İştibere Mine'l-Ebâdîsi ala Elsineti'n-Nas*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985.
- Aktan, Hamza, “İslam Hukukunun Dinamizmi”, *Dünden Bugüne İslam Dünyasında Zibniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri* Sempozyumu, Bursa, 1990.
- Altan, Mehmet, *Köylüler Ne Zaman Manşet Olur*, Zaman Yayıncılık, İstanbul 2001.
- Atalay, Orhan, *Kur'an-ı Kerim'de İnsan-Meta İlişkisi ve Çalışmanın Yeri*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1993.
- Ateş, Süleyman, *Kur'an'da Peygamberler*, İstanbul 2002.
- Aydın, Mehmet Sait, “İlim-İslâm Münasebeti”, *Bilgi, Bilim ve İslam*, İstanbul 1987.
- Aydın, Mehmet Sait, “Kalkınmanın Kültürel İmkânları: Kalkınma ve Dini Hayat”, *Üçüncü 1000'e Girerken Türkiye*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.
- Aydın, Furkan, “Türkiye'nin Çağdaşlaşma Serüveni”, *Zaman Gazetesi*, 1 Eylül Cumartesi, 2007.
- Bulaç, Ali, *Bilgi Neyi Bilmektir*, Akademi Yayınları, İstanbul 2005.
- Bulaç, Ali, *Din, Devlet ve Demokrasi*, Zaman Kitap, İstanbul 2001.
- Çaha, Ömer, *Dört Akım, Dört Siyaset*, Zaman Kitap, İstanbul 2001.
- Çimen, Abdullah Emin, *Niçin Helak Oldular*, Akademi Yayınları, İstanbul 2008.
- Dartma, Bahattin, *Kur'an ve Arkeoloji*, Pınar Yayınları, İstanbul 2005.
- Dönmezer, Sulhi, *Sosyoloji*, Savaş Yayınları, Ankara 1984.
- Dumlu, Ömer, *Kur'an-ı Kerim'de Salâh Meselesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı

- Yayınları, Ankara 1992.
- Ebu Ubeyd, Kasım b. Sellam, *Kitabu'l-Emval*, trc. Cemaleddin Saylık, İstanbul 1981.
- el-Mu'cemu'l-Vasit*, haz. Heyet, Mısır 2003.
- Erkal, E. Mustafa – Baloğlu, Burhan – Baloğlu, Filiz, “Toplum”, *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*, Der Yayınları, İstanbul 1997.
- Erkal, E. Mustafa, *Sosyoloji*, Der Yayınları, İstanbul 1993.
- Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı: Meal Tefsir*, İstanbul 2000.
- Feyyumi, Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Misbâhu'l-Münir*, Lübnan 1990.
- Gazzâli, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1985.
- Geçit, M. Salih, *Ekonomi ve İnanç*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009.
- Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, Basılmamış Ders Notları, Erzurum 1980.
- Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.
- Güneş, Abdulkaki, *Akli Tefsir Hareketi: Mutezile ve Menar Ekolü*, Ahenk Yayınları, İstanbul 2003.
- Güneş, Abdulkaki, *İşlevsel Akla Verilen Değer*, Ahenk Yayınları, İstanbul 2003.
- Gürer, Banu, *Bireysel ve sosyal Farklılıkları Sosyal Bütünleşmeye Dönüştürmede Din-Eğitim Açısından Kur'an'ın Rolü*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Halis, Zeki, *Tencimu'l-Kur'an (Kur'an'ın Parça Parça İnmesi)* Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2012.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, trc. Sâlih Tuğ, İrfan Yayınevi, İstanbul 1980.
- <http://muhasebeturk.org/ecopedia/394-k/3025-kalkinma-nedir-ne-demek-anlami-tanimi.html>.
- http://www.abbasguclu.com.tr/sendika/turk_gencligi_kitaplardan_uzaklasti

- [.html?page=1.](#)
- <http://www.taraf.com.tr/nese-duzel/makale-adil-gur-turkle-kurdu-din-birlestiriyor.htm>.
- <http://www.uludagsozluk.com/k/profan>.
- http://www.zaman.com.tr/hilmi-yavuz/ne-olacak-bu-universitelerimizin-hali_1026529.html.
- http://www.zaman.com.tr/huseyin-gulerce/bir-koca-devrin-hali_313309.html.
- http://www.zaman.com.tr/null/acilim-dtp-ve-sokaklar_924974.html.
- İbn Haldun, Abdurrahman, *Mukaddime*, Beyrut th.
- İkbal, Muhamed, *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, trc. N. Ahmet Asrar, İst. th.
- İbn Sa'd, Ebu Abdillâh Muhammed, *et-Tabakatu'l-Kübra*, Beyrut, 1985.
- İsbahâni, er-Rağîb Ebu'l-Hüseyin, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, Kahraman Yayınları, İstanbul 1986.
- İslamoğlu, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur'an: Gereğçeli Meal-Tefsir*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2008.
- İzzetbegoviç, Aliya, *Özgürlüğe Kaçışım, Zindandan Notlar*, trc. H. Tuncay Başoğlu, İstanbul 2006.
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul 1997.
- Keskiöğlü, Osman, *Nüzulünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, Ankara, 1989.
- Kösoğlu, Nevzat, "Kalkınma Sürecinde İnsan", *Üçüncü 1000'e Girerken Türkiye*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.
- Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, haz. Heyet, Ankara 2004.
- Kurtubi, Ebu Abdillâh Muhammed el-Ensârî, *el-Câmi' li-Abkâmi'l-Kur'an*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1985.
- Mannan, Muhammed Abdul, *İslam Ekonomisi Teori ve Pratik*, trc. Bahri Zengin, Fikir Yayınları, İstanbul 1976.
- Mardin, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
- Mevdudi, Ebu'l-Ala, *Tarîh Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamberin Hayatı*, trc. Ahmet Asrar, İstanbul 1992.

- Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.
- Muttaki, Ali el-Hindi, *Muntebâb-ı Kenzi'l-Ummal fi Suneni'l-Akval ve'l-Ef'âl*, (Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inin Kenarında), Beyrut, 1985.
- Münavi, Muhammed Abrurrauf, *Feyzu'l-Kadir*, Mısır 1938.
- Neccar, Abdulvehhab, *Kasasu'l-Enbiya*, Beyrut, 1990.
- Olgun, Tahir, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, Ankara 1998.
- Özal, Turgut, "Değişim Sürecinde İslam", İslami Araştırmalar, 6 (4), 1992.
- Öztürk, Levent, *İslam Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'an ve Medeniyet: Doğuşu-Gelişimi-Çöküşü*, Pınar Yayınları, İstanbul 1996.
- Râzi, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *et-Tefsiru'l-Kebir*, Beyrut, 1982.
- Razi, Zeynuddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekr, *Tefsiru Garib'il-Kur'âni'l-Azîm*, th. Hüseyin Elmalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- Rosenthal, Franz, *Bilginin Zaferi: İslam Düşüncesinde Bilgi Kavramı*, ter. Lami Güngören, Ufuk Yayınları, İstanbul 2004.
- Said Halim Paşa, *Bubranlarımız*, hz. M. Ertuğrul Düzdağ, b.y., th.
- Selçuk, Sami, *Demokrasiye Doğru*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- Selçuk, Sami, *Türkiye'nin Demokratik Dönüşümü*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.
- Serahsi, Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed, *Mebcut*, trc. Heyet, İstanbul 2008.
- Serinsu, Ahmet Nedim, "Kur'an ve İnsanın Anlam Arayışı", Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar, İstanbul 2000.
- Sezen, Yümni, *İslam Sosyolojisine Giriş*, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
- Sezen, Yümni, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Sezen, Yümni, *Sosyoloji Açısından Din: Dinin Sosyal Müesseseler Üzerindeki Tesirleri*, İFAV Yayınları, İstanbul 1988.

- Sezen, Yümnî, Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar, İFAV Yayınları, İstanbul 1990.
- Suyuti, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *el-Fetbu'l-Kebir fi Dammi'z-Ziyâdeti ilâ'l Camii's-Sağir*, Beyrut th.
- Tabakoğlu, Ahmet, “İslam İktisadı Açısından Kalkınma”, İktisadi Kalkınma ve İslam, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987.
- Tabakoğlu, Ahmet, *İslam ve Ekonomik Hayat*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1987.
- Tabbâre, Afif Abdulfettah, *Maa'l-Enbiya fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Beyrut, 1985.
- Tan, Zeki, “Bilgi ve Toplum İlişkisi”, Sur Aylık Fikir ve Yorum Dergisi, 2010.
- Tan, Zeki, “İslam'ın Temel Hedefi ‘Bilgi Toplumu’ Oluşturmaktır.” Hakses Aylık Dergi, 478, 2004.
- Tan, Zeki, *Kur'an'a Göre Geçmiş Kavimlerin İnkırazında Ma'siyetin Rolü*, Kitap Dağıtım Neşriyat, Ankara, 2011.
- Tan, Zeki, *Kur'an'a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim ve Âlimin Rolü*, Ark Yayınları, İstanbul 2010.
- Topçu, Nurettin, *Türkiye'nin Maarif Davası*, İstanbul 1998.
- Turan, Sefer, *Bilimler Tarihiçisi Fuat Sezgin*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Ülgener, F. Sabri, *Zibniyat Aydınlar ve İzm'ler*, Mayaş Yayınları, Ankara 1983.
- Weber, Max, *Protestanlık Ablâkı ve Kapitalizmin Rubu*, trc. Zeyneb Asurobalı, İstanbul t.y.
- Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1979.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Te'vil ve 'Uyûni'l-Akâvil fi Vucûbi't-Te'vil*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1985.
- Zerkani Muhammed Abdi'l-Azim, *Menabilu'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'an*, Beyrut, 1988.
- Zerkeşi, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhan fi Ulumi'l-Kur'an*, Beyrut th.
- Züheyli, Vehbe, *el-Kıssatu'l-Kur'âniyye*, Beyrut, 1995.